

85.314
P-33

E. RAHIMOV

VOKAL

TOSHKENT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN‘AT VA
MADANIYAT INSTITUTI**

ERKIN RAHIMOV

VOKAL

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan 5151600 – Xalq ijodiyoti (vokal jamoalariga rahbarlik)
va 5150300 – Aktyorlik san‘ati (turlari bo‘yicha)
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2017

UO‘K: 78.087.6(075.8)

KBK 85.314

R 33

**R 33   Rahimov E. Vokal. (O‘quv qo‘llanma). –T.:
«Barkamol fayz media», 2017, 188 bet.**

ISBN 978-9943-5010-3-4

Mazkur o‘quv qo‘llanma vokal ijrochiligida ovozni to‘g‘ri tarbiyalash, to‘g‘ri nafas olish va undan foydalanish, to‘g‘ri tovush hosil qilish, artikulyatsiya apparati hamda tovush hosil bo‘lishida ishtirok etadigan barcha a‘zolari tanishtirish va ularning foliyati haqida ma‘lumotlar beradi.

“Vokal” o‘quv qo‘llanmasi madaniyat va san‘at oliy o‘quv yurtlari bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan. Ayni paytda o‘quv qo‘llanmadan musiqa, san‘at, madaniyat va pedagogika institutlari talabalari hamda madaniyat-ma‘rifiy muassasalar qoshida tashkil etilgan jamoalar ham ish jarayonlarida foydalanishlari mumkin.

UO‘K: 78.087.6(075.8)

KBK 85.314

Mas‘ul muharrir:

Malikova S.S. - O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti dotsenti, p.f.n.

Taqrizchilar:

Pirmatov Sh.T. - O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti “Vokal” kafedrasini mudiri, professor;

To‘rayev Yu.Sh. - O‘zbekiston davlat konservatoriyasi dotsenti, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist.

ISBN 978-9943-5010-3-4

© «Barkamol fayz media» nashriyoti, 20

KIRISH

Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov o'zlarining "O'zbekiston XXI asr ostonasida" nomli kitobida xalqni uning nomi emas, balki uning madaniyati tanitadi degan edilar. Biz o'zbeklar jahon madaniyati va fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan Ulug'bek, Ibn Sino, Beruniy, Forobiy, Navoiy singari sharqning buyuk allomalari merosxo'rlarimiz. Biz nafaqat noyob arxitektura yodgorliklari, balki san'atning ko'plab turlarida shakllangan an'analar egallangan. O'zbekiston qo'shiqchilik vokal maktabi murakkab shakllanish yo'llarini bosib o'tdi. O'z xususiyatiga ko'ra noyob qo'shiqchilik texnikasiga asoslangan, murakkab shahar madaniyati doirasida taxminan 12-13 asrlar davomida rivojlanib bizgacha beqiyos ovoz xilma-xilligiga yetib kelgan an'anaviy musiqa o'zbek xalqi mintalitetini belgilovchi madaniyat voqeligi ifodasi bilan bog'liq. Shu bilan birga birinchi prezidentimiz I.A. Karimov "O'zbekiston XXI asr ostonasida" kitobida ma'naviy va madaniy qayta tiklash ularni zamonaviy olam qadriyatlari va axborot sivilizatsiyaga moslashuvini anglatishni ham ta'kidlagan edilar. Shu munosabat bilan O'zbekiston zamonaviy maktabining xilma-xilligini ta'kidlash joiz. Vokalni an'anaviy, klassik va Estrada singari turlarga bo'linish an'anasi yurtimizga yuqori darajada rivojlangan mamlakatlardan kirib kelgan. Vokalning fiziologik tabiati, barcha etnos va madaniyatlar uchun umumiy bo'lgan inson fiziologiyasidan kelib chiqib ovözni rivojlantirish metodlarini ishlab chiqaradi, bu o'zbek qo'shiqlarini buyuk vatanimizdan tashqarida ham mashhur bo'lib ketishlariga imkon beradi. Yurtdoshlarimiz turli xalqaro konkurslar va festivallarda faol ishtirok etmoqdalar, martabali jurining bahosi va ommaning olqishiga sazovar bo'lmoqdalar.

Butun insoniyat tarixida insonga berilgan ijrochilik ovozi Alloh tomonidan berilgan deb hisoblangan. U har doim ilohiy titroqni, havasni va uni egallash xohish istagini keltirib chiqargan. Ijroga nisbatan katta

hurmat va maishiy qiziqishlarni ortib borishi, vokal maktablarini va yangi ovoz usullarining tashkil topishiga sabab bo'ldi. Ammo talabchanlik maqsadiga ko'ra ularni usul deb aytib bolmaydi. Bu pedagogik tarafdin shaxsni vokalni his qilish tuyg'usi orqali ovozni yo'lini topish harakatlari edi. Ulardan har biri o'z usulini ajoyib ijrochi sifatida taklif qilgan. Ayni damda esa gap o'quvchini o'qitish emas, balki tabiatan unda bo'lgan ovozing imkoniyatlarini mukammallashtirish va uning tabiiy sifatlarini rivojlantirish haqida edi va pedagogik tarafdin qaralganda ijobiy natijaga o'qituvchi va o'quvchining vokalni o'zaro juda yaqin sezishi orqali erishiladi. Lekin bu o'qitishning ko'p qismi bo'lib, ular o'rtasida kurashni keltirib chiqarardi va turgan gapki o'qituvchi yutib chiqqan.

Xrestomatiyaga asosan misol Enriko Karuzo o'zining birgina o'quvchisini ovozi o'ziga o'xshashga majbur qilib juda tez buzgan. Karuzo o'zining fenomenal vokal ma'lumotlarini o'quvchiga taklif qilganda o'zining tabiatan oddiy ovozi bilan bunday yukni ko'tara olmagan va ovozi shikastlangan. Bunday mudhish voqealar hozirgi vaqtda ham sodir bo'lmoqda. Savol tugiladi: nima uchun musiqa pedagogikasining hech bir sohasida vokaldan tashqari shunday vaziyatlar mavjud emaski, o'qituvchi o'quvchisini o'z kasbiga o'rgatishni bilmaydi. Nafaqat bilmaydi, balki uning tabiatan bolgan imkoniyatlariga zarar qiladi. Javob bitta: o'qituvchi buni qanday qilishni bilmaydi va bu muammoni o'zicha yechishga harakat qiladi. O'quvchi o'zida bor ovoz bilan bir amallab oldiga qo'yilgan masalalarni yechishi mumkin. Akustika va fiziologiya fanlarining oxirgi yutuqlariga asosan murakkab mexanizmga ega bo'lgan ovoz tuzilishi mushaklarini qo'shiq aytish jarayonida ahamiyatga ega bo'lishi uchun ularning har birini mashq qilishdadir. Shunday qilib ovozi yo'lga qo'yish qo'shiqning o'zi va musiqa jo'rligida «yakkalikka» chek qo'ydi. Ijrochilik san'ati mustahkam ilmiy bazaga ega bo'lib, endi ijro qilishni boshlayotgan o'quvchiga noldan boshlab professional ovoz ijrochisi bo'lguniga qadar barcha yo'llarni ochadi.

Ovozi ijro qilish ilmini yaratish masalasiga katta hissa qo'shgan buyuk olimlar: Yusson (Fransiya), L.B.Dmitriev (Rossiya), D.E.Ogorodnikov (Rossiya).

Yusson va L.Dmitriev masalani akustika va fiziologik tomonlarini o'rganganlar. Bundan asosiy xulosa: bu bir turdagi vokal texnikasini mavjudligidir, ya'ni hamma ijrochilar texnologik tomondan bir xil kuylaydilar.

Shu o'rinda "Vokal" so'zining lug'aviy ma'nosiga to'xtalib o'tsak. "Vokal" so'zining lug'aviy ma'nosi bizda qadimdan mavjud bo'lgan "qo'shiq, ashula" degan musuqiy atamalarga to'g'ri keladi shunga ko'ra, vokal istilohi tarixiy - ijtimoiy, madaniy - ma'rifiy jarayonlarning ajralmas bir bo'lagi sifatida qadim zamonlardan beri yashab kelmoqda. O'zbek xalqi madaniy xayoti XIX asrning ikkinchi yarmidan kirib kelib, san'atning ijrochilik janrini ifodalay boshlagan bu tushuncha Yevropada uzoq tarixga ega bo'lib, uning negizi antik davr diniy marosimlari, ijro jarayoniga borib taqaladi.

Melodiy I asrda evropaning madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Italiyada ilk bor masihiylik e'tiqodi, shu asosda masihiylik ibodatxonalarini va diniy marosimlar tizimi paydo bo'lgan va ushbu tizimda ham "So'z-ritm uyg'unligida ijro etilgandagina marosim to'laqonli amalga oshadi", deb ta'kidlagan.

Eng muhimi, ibodat marosimlari qay holda ijro etilishidan qa'tiy nazar, so'z-ritm bilan uyg'unlashib ketganki, bu biz bugun "vokal" deb nomlayotgan janrga poydevor vazifasini ham o'taydi.

Nazariy adabiyotlarning guvohlik berishicha, Yevropa vokal san'ati markazi va tarixiy jihatdan eng qadimiysi Italiya hisoblanadi.

Eski yozma manbalarda "ekslamatsya" degan tushuncha mavjud. Bu atama hozirda deyarli qo'lanilmaydi. U "Tovushni avval kuch bilan chiqarish, keyin esa keskin pasaytirish" degan ma'noni anglatadi. O'sha davrlarda ovozni shakllantirish uchun qo'llanilgan.

Xonandalik yo'nalishida asosiy o'rin tutgan vokal hozirda ancha ommalashib ketgani sir emas. Vokal - musiqa san'atining o'ziga xos turi bo'lib, eng avvalo ashula aytish mahoratini yuksak darajada o'zlashtirishga asoslanadi. Ashula aytish yakka holda, ansambl yoki xor jo'rligida ham namoyon bo'lishi mumkin. Muhimi, vokal san'ati hozirgi kunda opera, operetta, musiqali dramalar, komediyalar va Estrada konsertlarida ham keng qo'llanib kelinmoqda.

I-bob. OVOZ APPARATINING ASOSI

1.1 Ovoz apparati a'zolari (organi)

Ijroga jismoniy va psixologik tayyorgarlik.

Nafas olish.

Vokal «niqobi» va bosh rezanatori.

«Tovush hujumi».

Ko'krak rezanatori - pastki tovush (tayanchi) tirsagi.

Vokalda esnash va hiqildoq holati.

Oldingi mavzularda nafas olish, sahna masalalari, anatomiya, artikulyatsiya, aktiv erkinlik va barcha a'zolar ishidagi tabiiylik haqida bilib oldik. Nafas olish jarayonlari, ovoz artikulyatsion apparatlarini bilib olgan bo'lsak, endi tovushni tashkil qilishni, «Vokal niqobi» orqali ko'rishni boshlaymiz.

1.2 Ovoz apparati haqida qisqacha ma'lumot

Ovozni tashkil qiluvchi barcha a'zolar birgalikda ovoz apparatini tashkil qiladi. Uning ichiga quyidagilar kiradi:

og'iz va burun bo'shlig'i (qo'shimcha bo'shliqlari bilan);

hiqildoq (halqum, bo'g'iz);

tovush naychalari;

tomoq;

traxeya;

bronx;

o'pka;

ko'krak qafasi;

nafas olish muskuli;

diafragma;

qorin bo'shlig'i muskullari.

Lekin bular hammasi emas. Tovush tashkil qilishda, shuningdek asab sistemasi ham qatnashadi. Bosh miya asablar markazini sezadigan va qimirlaydigan asablar bilan birga bu markazlarni boshqa

ko'rsatib o'tilgan a'zo bilan birlashtiradi. Miyadan-harakatlanuvchi asablar bo'ylab bu a'zolarga buyruqlar keladi, sezuvchi asablar bo'yicha esa ishchi a'zolarning holati haqida ma'lumotlar keladi. Ishning asosiy maqsadi, tovushni tashkil qilishda qatnashuvchi a'zolar markaziy asab sistemasi buyruqlarini, texnik bajaruvchilar bo'lib hisoblanadi. Tovushni tashkil etuvchi a'zolarning ishini markaziy asab sistemasi bilan bog'liq emas deb qarash mumkin emas. Asab sistemasi tovushni tashkil etuvchi a'zolarning vazifasini birgalikda boshqarib qo'shiq ijro etish jarayonini murakkab psixo-jismoniy harakatga keltiradi.

Odamning ovoz a'zolari yordamida musiqali tovushlarni hosil qilish qobiliyati. Musiqa o'quvi rivoji natijasida bolalik davridan qaror topadi; odatda, 13 yoshida yetilib, to'liq jami (1,5 oktava)ga erishadi. O'g'il bolalar xonanda ovozi rastalik (mutatsiya) davridan keyin bir oktava pasayib yo'g'onlashadi, o'zgaradi, ba'zan xonandalik xususiyatlari ham yo'qoladi. Xonanda ovozi xususiyatlari uning jarangdorligi, shiradorligi uvoq sadolanishi va kuchliligiga bog'liq. Odatda, mashq qildirilgan ovoz va professional xonanda ovozi ovoz bo'ladi. Har bir xonanda ovozi tabiiy xususiyatlarga qarab, opera - konsert, komer, estrada yoki an'anaviy mumtoz ashulalar ijrochiligiga muvofiqlashtirib tarbiyalashi mumkin.

Xonanda ovozi diafazoni bir nechta registrga ajratiladi. Turli registrdagi tovushlar har xil tembr va yangroqlikka ega. Masalan; erkaklar ovozinin paski diafazoni (ko'krak registri) shirali va kuchli yangraydi, baland tovushlar registri esa jarangli va quruqroq sadolanadi. Ayollar ovozi esa pastki tovushlar (ko'krak tovushlari), markaziy (o'rta balandlikdan) va baland tovushlar registrlariga bo'linadi. Professional xonanda ovozi diafazoni 2 oktavaga ega bo'lishi registrlar o'rtasidagi tovushlar esa tekis sadolanishi kerak. Xonanda ovozi yo'g'on - ingichkaligiga qarab yevropa xonandaligida 6 turga bo'linadi. Ayollar xonanda ovozi-soprano, messo soprano va kontralto, erkaklar xonanda ovozi- tenor, baritone va bas. Erkaklar ovozlari-dan nisbatan baland va ochiqroq yangraydiganlari lirik, yo'g'on va quyuqroq eshitiladigan ovozlari dramatic turlarga ajratiladi.

O'zbek milliy xonandalarida tovushlar ko'lami keng, salobatli kuchga ega "NAR OVOZ", barcha pardalarda aniq eshitiladigan "ja-

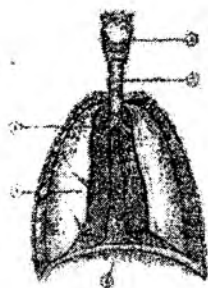

rangdor ko'krak ovoz" shuningdek, "tik ovoz", "ping ovoz", "xasta shikast ovoz" kabi turlarga qo'llaniladi.

Xonanda ovozi sadosi, ko'pincha so'z talaffuz aytilishi bilan bo'g'liq. Ijrosida badiiy matinni tinglovchilarga ravshan qilib yetkazishda xususan unli tovushlarni aniq aytishi va xonanda ovozini nutq intonatsiyasi unsurlari bilan uzviy bog'lay olish muhim ahamiyatga ega.

Xonandalik yo'nalishida asosiy o'rin tutgan qo'shiqchilik hozirda ancha ommalashgan. Uning yengil yo'nalishlari asosida kuy - qo'shiqlar yangi axborot texnologiyalari vositalari yordamida internet tarmog'i orqali dunyo kezib, yoshlar orasida mashhur bo'lmoqda. Afsuski, bugungi kunda musiqiy saviyasi past bo'lgan musuqiy ijrochilar ham yo'q emas. Bir so'z bilan aytganda, ularning ijrosi ko'r - ko'rona taqliddan iborat.

1.3 Tovush chiqaruvchi apparat:

- 1 - xiqildoq (halqum, bo'g'iz);
- 2 - kekirdak;
- 3 - kekirdak tarmoqlari;
- 4 - o'pka;
- 5 - diafragma.

Eshitish va ovozning o'zaro bog'liqligi ikki tomonlama bo'ladi. Tovush faqatgina eshitish a'zosi orqali shakllana olmaydi, lekin eshitish ham tovush a'zolarining ishtirokisiz rivojlana olmaydi. Eshitish orqali qabul qilish tovush a'zolarining harakatga kelishi orqali yuzaga keladi. Bu suhbatni, musiqani yoki qo'shiqni eshitish orqali «biz» o'z ichimizda gohida ovoz chiqarib, ularni qaytarib va so'ngra qabul qilamiz. Vokal malakasini shakllanishi va rivojlanishida har vaqt qatnashuvchi a'zolarining tug'ilishi yuz beradi, ortiqchalari sidiriladi va mukammalashadi. Barcha jarayonlar rezonatorli, muskulli va eshitishni his qilish nazoratisiz bo'lmaydi.

1.4 Ovoz (tovush) tashkil etilish jarayoni

Har qanday egiluvchan gavda tebranish vaqtida atrofidagi havo qismlarini harakatga keltiradi. Bularndan ovoz (tovush) to'liqlari tashkil bo'ladi. Bu to'liqlar kenglikda tarqalib bizning quloqlarimizga tovushdek eshitiladi. Shunday qilib bizni atrofimizni o'rab turgan tabiatda tovush (ovoz) hosil bo'ladi. Inson a'zolarida shunday egiluvchan tana bo'lib tovush burmalari hisoblanadi. So'zlashuv va qo'shiq aytish tovushi ovoz burmalari tebranishida va nafas olishda ularni o'zaro bir-biriga ta'sirida hosil bo'ladi. Insonning o'z xohishi bilan qo'shiq aytishida uning barcha ovoz apparati qismlari bu harakatni bajarishga tayyorgarligi holatiga keladi. Qo'shiq aytish jarayoni nafas olishdan boshlanadi. Havo og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'idan, halqumdan, bo'g'izdan, traxeyadan, bronxlardan o'pkaga kirishda kengayishi vaqtida o'tayotgandan so'ng asab sistemasida, xabarlarining ta'siri ostida yopiq tovush yoriqlari hosil bo'ladi va bu nafas chiqarish vaqtiga to'g'ri keladi. Yopilgan tovush burmalari havo chiqarish yo'lini to'sadi, erkin nafas chiqarishga xalaqit beradi. Nafas olganda yig'ilgan burma osti kengligidagi havo nafas chiqarish muskullari ta'siri ostida siqiladi.

Rasm-4.

manglay bo'shlig'i;

panjarasimon labirint;

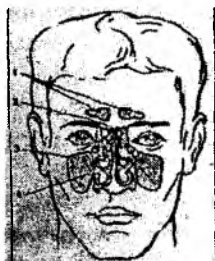
gaymorit bo'shlig'i;

burun bo'shlig'i teshigini ustki bo'limi

Hech qachon unutmash kerakki, insonlar a'zolarining xususiyatlari individual (yakka)

anatomik, fiziologik va psixologik bo'lib va shu yerda har bir shaxs yakka yondashishi shartdir, shuningdek har bir ovozni eshitilishi qaytarilmasligi, tembri, kuchi, chidamliligi va boshqa sifatleri bo'lishi uchun shartdir.

Musiqasi asarlarini ijro etish yo'li xonanda ovzoini chiqarish va ishlatish usullari, ovozning tusi, kechligi ko'lami, kuchi, jarangdorligi va boshqa sifatlar bilan ajralib turadi. Yevropa professional vokal sa'atida tovushni ko'krakdan, tanglaydan chiqarish kabi usullar qo'llaniladi. O'zbek va tovushlar an'anaviy ashulachiligida binigi

(dimog'dan chiqariladigan ovoz), guligi (tomoqdan chiqariladigan ovoz), ishkami (ko'krak- qorin, diafragma vositasida hosil bo'ladigan ovoz) usullari mavjud.

Asosiy xonanda uslublari; kuychan uslub, unda keng, ravon ohangdorlik - kontilena asosiy o'rin egallaydi; deklamatsiya uslubi - nutq intonatsiyasiga yaqin (rechitativ); Koloraturali uslub, unda kuylash o'z xarakteriga ko'ra kuyning sozdagi ichrosiga yaqin bo'ladi va xonandalikning matn bilan aloqasi biroz yo'qoladi.

1.5 Hiqildoq

Asosiy ma'lumot

Hiqildoq (halqum, bo'g'iz) - bu ovoz tug'ilishi yuz beradigan a'zo bo'lib, u bo'yin o'rtasidan uni old qismida joylashib, ingichka yo'lakni (trubkani) o'zida namoyon qilib, yuqori teshigi tomoq bo'shlig'ida ochiladi. Pastki bo'g'iz qizil o'ngach tomonigacha davom etadi.

Hiqildoq uch vazifani bajaradi: nafas olish, himoya qilish, tovush chiqarish. Uning asosini murakkab tuzilishga ega bo'lgan kemirchak tashkil qiladi. U o'zaro birikkan bo'g'imlar orqali harakatlanadigan bog'lamlar, shuningdek yuzasidan va ichkarisidan muskullar bilan to'qilgan. Hiqildoq (halqum, bo'g'iz) ning ichki sirti bizni tanamizdagi hamma og'iz bo'shlig'i a'zolari kabi shilimshiq qavat bilan qoplangan.

Hiqildoqning eng katta kemirchagi - qalqonsimon bo'lib, hiqildoq kengligini bildiradi. Uning ustki teshigi halqumga kirish deb atalib, aval shaklida namoyon bo'ladi. Nafas olishda halqumga kirish yo'li ochiq bo'ladi., yutishda esa halqum usti erkin, atrofi orqaga egilib, teshigi berkiladi. Qo'shiq aytish vaqtida halqumga kirish yo'li qisiladi va uning ustini yopadi. Bu jarayon qo'shiq tovushini qimmatli va badiiy fazilatlarini tarkib topishida, qo'shiq aytish tayanchida katta ahamiyatga egadir. Agar halqumga yuqoridan qaralsa ikki tomondan simmetriya tarzida shilimshiq qavat bilan qoplangan, biri ikkinchisi ustidagi do'nglikni ko'rsatadi. Ular orasida uncha katta bo'lmagan simmetrik chuqurlar (kovak), ya'ni qisiladigan oshqozon bo'ladi. Ustki do'ngliklar yolg'on burmalar deb ataladi, pastkilari esa tovush burmalari deyiladi.

Yolg'on burmalar xuddi hiqildoq shilimshiq qavati kabi rangda bo'lib, ular kovak to'qimalarini qo'shilishida burmalarni yaqinlashtiradigan, kuchsiz rivojlangan muskullardan tashkil topgan. Bezlar yolg'on burmalarda joylashgan va oshqozon devorlarida bezlari yo'q bo'lgan burmalarni namlantiradi. Bu vazifa asosan qo'shiqda tovush (ovoz) paydo bo'lishida juda kerak. Tovush burmalari nafas olganda uchburchak shaklidagi (tovush yorig'i deb ataluvchi) yoriq (teshikni) tashkil qiladi. Tovush tashkil qilishda tovush burmalari o'zaro yaqinlashadi yoki birlashadi va tovush teshigi yopiladi.

Tovush usti och qizg'ish (pushti rangli) mustahkam elastik to'qimalar bilan yopiladi. Ular ichida tashqi va ichki qalqonsimon muskullar joylashgan bo'lib, ichki qalqonsimon vokal muskulari deb ataladi. Muskulli tolalar ichki burmalar chetiga parallel va qiyshiq yo'nalishda joylashadi. Ushbu tuzilish tufayli tovush burmalari ko'plab nafaqat o'z uzunligini o'zgartirishi mumkin, balki yana ikki qismga tebratadi. Bu uning barcha kengligi va uzunligi bo'lib, qo'shiq aytishda tovushni rang - barang boyitilishiga sabab bo'ladi. Tovush burmalari hiqildoq (halqum, bo'g'iz)ni ikki kenglikka: ya'ni burma usti va burma osti qismlariga ajratadi. Hamma hiqildoq muskullari ichki va tashqiga bo'linadi. Ichki muskullar tovush teshigini qisib, tovush tuzilishini namoyon qiladi. Tashqi halqum muskullari yuqorida yotgan pastki jag'ni til osti bilan birlashtiradi va pastki qismidan esa ko'krak suyagi bilan birlashtiriladi. Bu muskullar halqumni ko'taradi va tushiradi, shuningdek uni tegishli yuqorilikda to'plab tovush tashkil qilish uchun kerakli holatga to'g'rilaydi. Pastdan hiqildoq nafas olish tomog'idan yoki qizilo'ngachdan bevosita o'tadi. Qizilo'ngach kemirchaklardan iborat bo'lib, orqasi yopilmagan uzun karnay sifatida ko'rinadi. Bu kemirchakli plastinkalar yapaloq kemirchaklar bilan o'zaro bog'lanib sirkulyar va uzunasiga muskullar bilan o'ralgandir. Sirkulyar muskullar qisqarayotib qizilo'ngachning yorug'ligini berkitadi, uzunasiga esa qisqarganda uni kattalashtiradi. Qizilo'ngach ikki katta bronxga bo'linib: ular daraxtga o'xshab shoxlab, juda maydalashib ketadi. Eng kichik bronxlar - bronxiola (gaz almashish) sodir bo'ladigan dumaloq sharchalar bilan tugaydi. Barcha bronxial daraxtlar hiq-

ildoq nusxasi bo'yicha tuzilgan, faqat kemirchak uzunligi bilan berkitilgan. Hiqildoq va bronx muskullari yumshoq, tekis nusxaga tegishli bo'lib, bizning ongimizga bo'ysunmaydi, balki o'zi avtomatik tarzda ishlaydi.

Nafas yo'lari bronx kalibrining o'lchovi bo'yicha kichrayishi-da kemirchak to'qimasi unda kichik bo'lib qoladi va muskullarda qisiladi. Kichkina bronxlar nafas yo'llari butunligicha muskul to'qimalaridan tashkil topadi. Bu tuzilish kichik bronxlarga ochilib - yopilish rolini ijro etishga ruxsat beradi. Tovush tuzilishi vaqtida o'pka to'qimalaridan o'tadigan havoning o'tishi tartibga solinadi. Barcha bronxlar o'pka sharchalari bilan ikkita o'ng va chap o'pkalarni tashkil qiladi, ular ko'krak qafasida joylashgan ko'krak bo'shlig'i atrofidagi havodan germetik tarzda ajratilgan holda joylashtirilgan bo'ladi. Ko'krak qafasi konusning kesilgan shakli tarzida bo'ladi. U oldindan ko'krak suyagi bilan orqadan esa ko'krak umurtqa pog'onasi, ya'ni ko'krak qismidan tashkil topgan.

Umurtqa pog'onasi ko'krak suyagining yoysimon qovurg'alari bilan birikkan, ko'krak qafasi asosi muskullari bilan o'ralib, ular nafas olishda qatnashadi, biri nafas olishda qatnashib ko'krak qafasi bo'shlig'ini kengaytirsa, boshqasi ko'krak muskullari qovurg'alarni tushirib, nafas chiqishni ro'yobga chiqaradi va shu sababli nafas chiqaruvchilar deyiladi. Ko'krak qafasi asosini diafragma yoki ko'krak qorin to'siqlari tashkil qiladi va bu juda kuchli muskulli a'zo bo'lib hisoblanadi.

Ijroda hiqildoq

Ijroda hiqildoq joylashuvi past ham yuqori ham bo'lmasligi kerak, u har bir ijrochida individual (yakka tartibda) bo'lib, uning vokal apparatini qanday tuzilganligiga bog'liqdir (hiqildoq shakli bog'lamlar uzunligi, uzun ingichka yo'l balandligi va hakoza). Timenkoning o'gitlariga ko'ra:

“Ijrochi o'qish o'rganishining avvalida yengil aytiladigan tovushlarni aytishi kerak, taxmin qilish mumkinki bu tovushlar hiqildoq joylashuvida o'rta chiziqni aniqlashi lozim. Ijro paytida hiqildoqni kuzating hiqildoq umuman o'z o'rnini o'zgartirmaydi”. Doktor M.Lebidov shunday deydi:

“Ovozni to‘g‘ri qo‘yishni biladigan ijrochilarda aniq diksiya, to‘liqlik, unlilar butunligi, hiqildoq chidamliligi kuzatiladi. Shu bilan birga u yaxshi ovozga ega bo‘lmagan ijrochilarda sof tovush bilan ijro toliq emas, asosiy hiqildoqning ko‘p harakatlanishi kuzatiladi. Professor F.F.Zasedatelev o‘z ilmiy ishida yozadi:

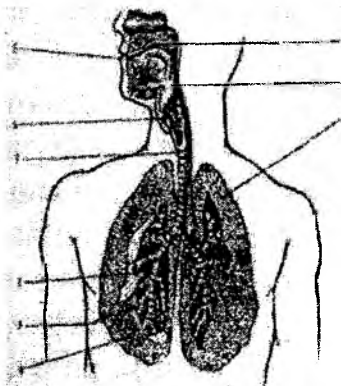
“Hiqildoqning so‘zlashuvdagi yoki asli holiga joylashuvi ijroga yaroqli emas. Uning bu joylashuvida tovush tekis, yassi, ingichka bo‘ladi. Ijrodan oldin hiqildoq past tinch holatga o‘tadi. Bu hiqildoqning joylashuvi texnika to‘g‘riligi va ton to‘g‘riligi bo‘lib hisoblanadi. Hiqildoqning past joylashuvida rezonator bo‘shlig‘i va halqum bo‘shlig‘i kattalashadi, u bilan birga yana ovoz I kuchi va kengligi ham ortadi. Agar hiqildoq yuqorida turgan bo‘lsa, bunda til va og‘iz chuqurligi ko‘tariladi. Agar pastda bo‘lsa unda til ildizi va og‘iz bo‘shlig‘i chuqurligi pastga tushadi. Bu tilni tekis ingichka ushlarash masalasini yengillashtiradi. Ammo hiqildoqni majburan harakatsiz holda ushlab turish ham zararli, ham bajarib bo‘lmaydigan ish, u ovozni buzadi. Pastki halqum tarafdorlari: Everardi, Ferni Djiraldoni - Bular bizning ishimizda esnoq hiqildoqni pastga tushishiga va ozod bo‘lishiga yordam berishi haqida gapirib o‘tishgan.

Ijroda esnoqni asrash esa hiqildoq joylashuvini saqlashlikka yordam beradi. Albatta o‘quvchi o‘z etibori ovoz apparati ichki tuzilishi haqida keraklicha, aniq tasavvurga ega bo‘lishi kerak, ammo amaliy mashg‘ulotlarda asosiy diqqatni eshitish va muskulli his-tuyg‘ularga, tabiiylikka, erkinlikka va sodir bo‘layotgan jarayonlarning faoliligiga qaratish kerak. Tushunish va natijaga erishish uchun oddiy, jismoniy va musiqali mashqlar yordamida erishiladi. His tuyg‘ularni har xil birlashmalar orqali, obrazlarni qidirish, kuch va siqish orqali harakat qilmaslik kerak. Bu ishda eng katta yordamni ko‘zgu beradi. Bu mashaqqatli ishda professional diqqat, sabr, qat‘iylilik tarbiyalanadi.

A.G. Menabeni o‘zining ilmiy ishida vokal artikulyatsiyasi haqida juda yaxshi yozgan. Ijro ovozi va nutqda qanday farqlar bor? Ijroda ovoz diapazoni butunlicha qo‘llaniladi; nutqda esa faqatgina unli bor qismi ishlatiladi. Ovozdan tashqari (tenor, bas, bariton, saprano, messo-saprano) gapirayotgan odam o‘z ovozining o‘rtacha bo‘lagini ishlatadi, bu yerda ovozli gapirish qulayroq, u holdan toymaydi. Ijro

1. - o'pka;
2. - bronx, kekirdak tarmoqlari
3. - bronxiola;
4. - alviola;
5. - til;
6. - hiqildoq (halqum);
7. - kekirdak;
8. - kichik tilcha;
9. - hiqildoq (halqum) qopqog'i.

Burun shilimshiq qatlami qon tomirlari va bezlar bilan boydir va shuningdek tuklar bilan ham qoplangan. Tuklar nafas olganda burundan o'tayotgan havoni isitadi, yumshatadi va tozalaydi. Burun bo'shlig'ini pastida **og'iz bo'shlig'i** joylashgan. Uning yon devorlari lunj bo'ylab, og'iz ichini til to'ldiradi, oldi devorini esa lablar tashkil qiladi. Lab qalinligida muskullar bo'lib og'iz teshigini hosil qiladi va uni shaklini o'zgartirib

og'izni yopadi. Og'iz bo'shlig'i ustki devorlari yassi suyak parchasidan tuzilgan bo'lib, u og'iz bo'shlig'ini burun bo'shlig'idan ajratib turadi. Bu qattiq tanglay deb atalib orqa tarafdin yumshoq tanglayga o'tadi va tanglay pardasi deyiladi. Orqa og'iz bo'shlig'ida erkin osilib turadigan yumshoq tanglay cheti o'rtasida do'ngligi bo'lib uning kichik tilchasi bor (u faqat odamda bo'ladi.). Yumshoq tanglayning ikkita tarqalgan simmetrik burmali shilimshiq qatlami burchak ostida pastga tomon ikki tomonga tarqaladi. Bu burmalar-oldingi va orqa yoycha deyiladi. Yoycha qalinligidan muskullar o'tadi va ular yumshoq tanglayni til va hiqildoq (halqum) bilan birlashtiradi. Yumshoq tanglay sezuvchan asablarga yaxshi moslashgan. Tanglay qalinligida joylashgan muskullar qisqargan vaqtda ko'tarilib, uni tortadi. Qattiq va yumshoq tanglay old tishlar bilan birga ma'lumotni tashkil qiladi. Orqadan og'iz chanoq bo'shlig'i keng yoriq paydo qilib (uning o'rta

qismicha) esnoq bo'g'izga ochiladi. Tepadan esnoq yumshoq chanoq bilan, yon tomondan chanoq yoychasi bilan, pastidan til suyanchig'i bilan cheklangan va esnoq qisilishi, kengayishi mumkin. Uning qisilishi (siqilishi) muskullar qisqarishi natijasida sodir bo'ladi. Qo'shiq aytishda esnoq kengayadi, bu yumshoq chanoqning ko'tarilishida va tilni tutishida sodir bo'lib, u qo'shiq aytishda kuzatiladi.

Bo'g'iz o'zida muskulli karnayni ko'rsatadi, uning yuqoriga kengaygan bo'limi ko'r-ko'rona bosh suyagi ma'lumoti ostida to'xtaydi. Bo'g'izda alohida bezli to'plamlar bo'lib ular mayda qon tomirlari to'qimalari deyiladi va ular bodomni tashkil qiladi. Ulardan ko'proq ahamiyatlirog'i: - hiqildoq (halqum) bodomlari (bo'g'iz yuqori devorida yotadi) va - bodomlar (ular old va orqa chanoq yoychasida joylashgan). Bodomlar himoya qilish vazifasini bajaradi, ularda bo'g'izga tuta-shadigan ko'zga ko'rinmaydigan juda kichik organizmlar (mikroblar) ushlanib qolinadi. Bodomlarning o'tkir yallig'lanishi o'tkir tonzilit yoki tomoq og'rig'i deyiladi. Bodomlarning ahamiyatli kattalashishi bo'g'iz bo'shlig'ini kichraytiradi, qo'shiq aytish ovozi tashkil bo'lishiga salbiy ta'sir qiladi. Bo'g'iz (halqum) devorlarini kuchli muskullar tashkil qilib ular sirkular va uzunasiga yo'nalishda bo'ladi. Bular natijasida halqum (bo'g'iz) kengayishi va kichrayishi, turli qismlarda siqilishi mumkin (pastki, o'rta, ustki) va shu bilan birga ko'p marta o'z shakli va hajmini rezonator xususiyatlarini o'zgartirishi mumkin. Halqum (bo'g'iz) muskullari butunlay bizni ongimizga bo'ysunadi.

Ijrochi nafas olinishini ro'yobga chiqarish uchun qaddini to'g'ri tutish shartdir. Bunda orqa ko'rinishi - qaddi basti, ya'ni umurtqa pog'onasi bel qismi yaxshi egilgan va diafragma o'zining hilpirab turadigan muskulli bog'implari yuqori bel umurtqa pog'onasiga birikadi. Bel qismi diafragma uni qisqarishida xuddi mahkam tutqich bo'lib hisoblanadi, shuning uchun bel umurtqa pog'onalari yaxshi mustahkam bo'lishi kerak.

Ijro nafasning eng murakkab vazifasi bo'lib, nazorat qiladigan va to'g'rilyadigan nafas chiqarishdir, bu diafragmali nafasni egallashni ta'minlaydi, nafas chiqargandagi havo oqimini to'g'rilab, ko'krak qafasini ijro hajmini saqlashni to'g'ri joylaydi. Ijro - bu nafas chiqarish mahoratidir, lekin hamma professional ham bu mahoratga ega emas.

Boshida hamma nafasni birinchi tovush jumlasidanoq tanlamaslikka o‘rgansa yaxshi bo‘lardi, ya’ni uni oxirigacha asta-sekin tekis oqim berib joylashtirsa, u tekis tovushni ta’minlaydi. Biz yana bir bor sham puflash mashqiga qaytamiz, lekin bu gal qo‘l bilan nafasni nazorat qilamiz:

1 – Mashq. Ikkala qo‘lingizni qovurg‘alar ustiga qo‘ying, o‘pkangizga havo yig‘ing va shamga puflang, diafragma qanday harakat qilayotganini ko‘ring. Siz uni xuddi silindr ichidagi porshendek his qilishingiz kerak. Havoni ushlab uni darrov nafas chiqarishdagi otilib chiqishiga yo‘l qo‘ymang. Qo‘lingiz bilan tezlashtirishga yordam bering (havoni chiqarishni faollashtiring) bunda qorin pastki muskullari itariladi. E’tiboringizni shunga qarating: Ya’ni qorin asta sekin ko‘tarilmoqda, ko‘krak qafasi esa tushmayapti, u o‘ralgan holda xuddi nafas olgandagi holda qolgan.

Diafragma nafas olganda to‘g‘rilangan. Nafas chiqarganda tez o‘z shaklini o‘zgartirmaydi, balki juda sekin o‘zining birinchi ko‘rinishiga, gumbazsimon holatiga qaytadi. Xuddi shu jarayon ijroda nafas chiqarish jarayonini ro‘yobga chiqarishga yordam beradi. Ijro vaqtida ko‘krak qafasi juda tez pastga tushishi mumkin emas. Ijroda nafas chiqarishda ketma-ket havo chiqadi, ko‘krak qafasi hajmi tushmaydi. Endi shamni puflab o‘chirishda olgan sezgilaringizni tovush bilan qaytaring, ya’ni nafas chiqarayotganingizda “U” tovushini kuylang va uni ma’lum muddat cho‘zib turing.

Qo‘llaringiz bilan nafas chiqarish mexanizmini kuzating. Ijro vaqtida qorin qimirlamasligiga e’tibor bering, ya’ni qorin qimirlamasin va shishib oldinga chiqmasin (tarvuzga o‘xshab qolmasligi kerak).

Biz aytib o‘tganimizdek o‘pkaga havo kirganda ko‘krak qafasi qovurg‘alar tufayli ikki tomonga yirilib, pastdan esa diafragma tufayli ochiladi. Diafragma gumbazi qisqaradi va kengaygan o‘pka bosimi orqali tushadi. O‘z navbatida qisqargan diafragma qorin bo‘shlig‘i ichidagilarni yuqoridan ezadi va shuning uchun qorin nafas olish vaqtida oldinga shishib chiqib qoladi. Shundan kelib chiqadiki, nafas olganda qovurg‘alar yonga qorin esa oldinga chiqadi. Qorin muskullari va diafragma ijroda nafas chiqarishni to‘g‘ri tartibga solishga yordam beradi, ko‘krak rezonatorlari esa (ko‘krak qafasi) o‘z shaklini tovush eshutilishida o‘zgartirmay uni hajmli, kuchli qiladi. Xuddi shu vokalda

suyanchiq bo'ladi, diafragma va ko'krak rezonatorlariga ko'krakni ishlatgan holda yaxshi diqqat qilganda, o'quvchilar ancha tez diafragma-ni nafas mexanizmini tushunadilar. Vokal vazifalari, mashqlari, usurlari bu bosqichda o'qitilishi oddiy bo'lishi kerak. O'quvchi diqqatni oldida paydo bo'ladigan vazifa va qiyinchiliklarni yengib borishi kerak. Diafragma-ni nafas olish texnikasini egallash ijroda nafas ravon yig'ilgan oqim bo'yicha mustahkam sekin chiqarilishini uzilmasligi, tezlik yaxshi shiddat bilan bo'lishiga yordam beradi va bundan tovush tekis va jarangdor bo'ladi. Asta-sekinlik bilan havo berilishi uni jarangdor ovozi to'liqlarga aylanishini ta'minlaydi. Nafasni shunday ishlatishni bilish, u hech qanday qoldiqsiz tovushga aylanishini, ijroda nafas chiqarishni mohirona egallanganligini aniqlaydi. O'qitilmagan ijrochilar nafas olganda ko'pincha ancha ko'p havo yutib, uni birinchi musiqali jumla tovushidayoq sarf qiladilar.

S.Fuchitoning guvohligicha buyuk qo'shiqchi E.Karuzo doimo nafasini maxsus mashqlar bilan chiniqtirgan, havoni sarflashda nazoratni yuqori malakaga yetgunicha kuchaytirgan.

Lamperti nafasni mashq qildirganda bir tekislikni va kam sarflanishini tavsiya qilgan. Nafas chiqarishni nazorat qilishda ijrochiga quyidagicha tavsiya qilgan. Og'iz oldiga yoqilgan shamni qo'ying, agar tovush chiqarganda olov qimirlamasa (hech qanday harakatga kelmasa), demak, nafas chiqarish juda to'g'ri ishlatilmoqda.

Xuddi shunday tajribani mashhur rus tenori D.Smirnov ham ishlab ko'rgan. Sham o'rniga u straus patini olgan va uni ijro vaqtida og'zidan 20 sm masofada ushlagan. Tovushsiz ijro nafasini rivojlantirish mumkin emas va uning teskarisi. Bizning yuqorida qilgan barcha mashqlarimiz tayyorlov mashqlaridir. Ular muskullarni mustahkamlab, rivojlantiradi, professional nafas olish mexanizmi haqida tasavvur bo'ladi.

Pedagog M.E.Tessier ijrochilikda nafas chiqarish jarayonini favvora tomchilari bilan taqqoslagan, ya'ni u o'zining doimiy oqimi natijasida yengil ko'ptokni ushlab turishi mumkin, ya'ni ko'ptok doimiy suv o'tilib chiqishi vaqtida tushib ketmaydi. Xuddi shunday tovush ham hech tushmasligi kerak, chunki to'xtovsiz nafasning o'tilib chiqishi uni ushlab turadi. Agar jumla katta bo'lsa, unda siz qorningizni

pastdan siqasiz, bu harakat bilan nafas qoldiqlari beriladi va siz jumlaning oxirigacha olib borishingiz mumkin.

E.T.Petrenko mana shunday yozadi:

Boshlovchiga ijroda nafas olishni ko'rsatish ancha osonroq. Ayrim qo'shiqchilar so'zlarining oxirgi jumlarigacha nafasda aytishni nimaligini tushunmaydilar, boshlang'ich bosqichdagilari esa nafasni jumlarini oxirigacha qanday ushlashni bilmaydilar va barcha tovushlarni suyanchiqda aytmaydilar. Vokal mashqlari nafas chiqarish malakasini oshirish uchun juda oddiy, sekin tempda bo'lishi kerak. Ularni tekis tovush kuchi bilan aytish kerak va bu ishda o'z-o'zini nazorat qilish va eshitish muhimdir.

O'zingizcha qo'llaringiz bilan ushbu barcha jarayonlarni to'g'riligini nazorat qilishga yordam bering. Bizning oddiy nafas olish mashqlarimizni vokal mashqlari bilan galma-gal bajaring. Aniq va yangi his-tuyg'ularingizni yo'qotmaslik uchun shuni esda tutingki, tovushni oxirlatib o'quvchi ko'krakni tez pastga tushirib havo qoldig'ini chiqarib yuborishi mumkin emas yoki nafas olish qismida bo'shashishga yo'l qo'ymaslik (diafragma), vokal shakli mexanizmi bo'lgan gavnani to'g'ri, tik holda saqlash kerak. Bunday vokal shaklini saqlash nazorati va ishlab chiqilgan texnika sarf qilingan nafasni to'xtashida to'ldirilishi yoki jumlar o'rtasida tekis professional tovushni kafolatidir.

Ijro jarayonida artikulyatsiya apparatidan to'g'ri foydalanish juda muhim omil bo'lib hisoblanadi. Biz pedagog A.G.Menabenining gaplarini keltiramiz:

Musiqali jummalarni tugaganidan keyin tovushni jarangligi ko'krak qafasini joylashishida ayrim bosqichlarida saqlanishi kerak. Vokalistlar aytganidek, nafas olish rezervi qolsin va bu uchun nazorat kerak. Bunday ko'rinishida har qanday yangi nafas olish, undan oldingisiga yondashadi. Ijro qurilmasi, yangi nafas olishni boshqarishga yordam beradi. Boshlovchilarda nafas olish so'lg'in va ortiqcha kuchanish bo'ladi. So'lg'in nafas - bu rivojlanmagan muskullar nafas olishining yetarli emasligi, so'lg'in nafas chiqarishdir. Shuning uchun tovushda suyanchiq bo'lmaydi. Ortiqcha kuch-

lanishda nafas juda ortiqcha nafas muskullarini faolligi bilan nafas olishning shovqinligi ortiqcha nafas olishning haddan tashqari nafas chiqarishda ortiqcha tezlik bilan bog'lanadi.

Shovqinlik nafas olish haqida bir necha so'z. Bu shovqin yetarlicha yirilib ochilmagan burmalar bog'lamlarga o'tayotgan havoni ishqalanib tegib o'tishida sodir bo'ladi va hiqildoq (halqum) yo'li va bronxlarning yaxshi ochilmaganligi- (yirilmaganligi) natijasida sodir bo'ladi. Shovqin tovushni xunuk qilib tovush (ovoz) burmalariga ziyon yetkazadi. Burmalarni oldini olish uchun shovqinda ijro qilayotganda diqqatini doimo qaratmoq lozim va nafas olishda kamchiliklar kuzatilishi kerak. Shovqinsiz nafas olishga erishish uchun yaxshi es-nash va chuqur, ohista nafas yordam beradi.

Endi barcha aytganlarni jamlab qanday talablarni bajarish, qanday malakalarni egallash kerakligini ko'rib chiqamiz va xulosa qilamiz:

1. Ijro vaqtida ikki oyog'ingizda qulay holda turing, albatta qad-dingizni tik va to'g'ri tuting, yelkalarini esa yoyib kalla erkin va yax-shi holatda bo'lishi kerak. Bu talablar shuning uchun kerakki tanadagi barcha muskullar ijrochi uchun teng og'irlik tushirishi va hamma nar-sa erkin bo'lishi kerak.

2. Hech qachon to'q qoringa qo'shiq aytmang. Chunki bu di-afragmani erkinlikdan va harakatlanishdan mahrum qiladi. Ko'p ovqatlanish bilan qo'shiq aytish vaqti kamida 1 soatni tashkil qili-shi kerak. Pedagog Pryanichnikov «To'q qoringa qo'shiq aytish bu tovush tebranishiga ta'sir kuchini beradi» deydi.

3. Nafas olish shovqinli bo'lishi kerak emas, tovushchalarga (har xil shovqinlarga) nafas olishda yo'l qo'yib bo'lmaydi.

4. Boshlovchilar nafas olishda bir vaqtda ham burun bilan, ham og'iz bilan va og'iz ochilgan holda burun orqali olishlari kerak, bu halqumni yaxshi ochilishiga yordam bo'ladi.

L.Robotnov V.L.Organovning tadqiqot ishlarida bunday turdagi nafas olish hiqildoq va yirik kekirdak tarmoqlari kengayishiga yordam bo'ladi. deb ko'rsatganlar. V.Barsova bir zumda yopilgan og'iz orqali chuqur nafas olish mumkin emas va bundan tashqari bu nafas olish ko'rinishi (og'izdan burunga) shovqinsizroqdir.

Bir daqiqalik sukutlarda, og‘iz bilan nafas olganda quriydigan shilimshiq'larga namlanishiga yordam bo‘lishi uchun iloji boricha burun bilan nafas olish kerak.

5. To‘la hajmli havoni oling (pastki qovurg‘alar, diafragma), lekin ortiqcha olmang, chunki haddan tashqari ortiqcha nafas olish qisilishga olib kelishi mumkin. Hamma narsa ortiqchaliksiz tabiiy bo‘lishi kerak.

6. Hamma havoni oxirigacha chiqarmang, chunki bu ham tabiiylik va erkinlikni buzadi. Nafasni to‘g‘ri sarflashni bilish uchun avvalo ikki qonunni bilib olish kerak:

1 nafas olganda haddan tashqari ko‘p olmaslik;

2 nafas chiqarganda oxirigacha siqib chiqarmaslik.

Ovozni tugatayotganda o‘quvchi qolgan havoni ko‘krakni tezlikda tushirib yoki diafragmani bo‘shashtirishi mumkin emas, ya‘ni tana «vokal shaklini» nafas chiqarish va yangi nafas olish o‘rtasidagi sukutda saqlashi kerak, bu tekislikni va ovoz suyanchigini kafolatini beradi.

Nafas olish va ovoz boshlanishi o‘rtasidagi nafas chiqarishni bir zumda bo‘lishini kuzating. Esda tutingki, nafasni bir zumda tutilishi juda muhimdir.

u nafas chiqarishni tashkil qiladi;

bo‘g‘ilish bo‘lmasligiga;

v) tomoqni quritadigan va aniqligiga, ovoz tonini topishga xalaqit beradi;

g) havo otilib chiqmasligi uchun xalaqit beradi;

«X» tovushi bilan;

bo‘g‘in boshida nafas yo‘nalishini oldini oladi;

j) bir lahzalik nafas tutilishi chiqarishdan oldin bu tayyorgarlik daqiqasi barcha a‘zolarining yig‘ilganligi, tayyorligi, tovush tashkil qilish hajmini tashkil qiladi.

Hech qachon ijroda nafas chiqarishni tovush boshlashdan oldin mashq qildirmang, hech bo‘lmaganda biror so‘z ayting yoki bitta tovushni kuylang.

Nafas olishni oxirgi daqiqada emas, balki ozgina ertaroq oling.

Nafasni iloji boricha tinglovchilarni ko‘ziga ko‘rinmaydigan va ular eshitmaydigan holda oling.

Nafas olish oralig'ida yoki shunday joylarda olinadiki, u musiqali yoki adabiy matnga qarshi bo'lmagan vaqtida.

Esdan chiqarmaslik kerakki: nafas olish - bu o'tkirlilik (aniqlik) vositasi hamdir:

quvnoq, musiqa-yengil tez nafas olish;

dramatik (g'amgin) musiqa-og'ir, sekin nafas olish;

- his-hayajonli musiqa-azob chekishni beradigan, nafas olish judal, shovqinli, lekin barcha holatlarda ijrochi nafas olishda ijro poydevorini unutmasligi, ovozni nafas olishga, uning hajmiga, faol ishlushiga ziyon bo'ladigan sahnaviy ixtirochilikka qiziqmasligi kerak.

Nafas olish mashqlarida haddan tashqari toliqish mumkin emas, chunki tovush chigalligi, charchash, titrashni keltirib chiqaradi.

Har qanday bir daqiqalik sukutdan unumli foydalanishni bilishi, dam olishi uchun toliqishni yengishi uchun qaytadan mukammal faol nafas olishni bilishi kerak.

1.7 Rezonator

Rezonator nima?

Taxminan 80% qo'shiq tovushi quvvati atrofda to'qimalardan o'tishida o'ladi. Ularning tebranishida isrof bo'ladi.. Havo o'tkazish bo'shlig'ida (burma usti va burma osti yerida) tovushlar chidamliligi akustik o'zgarishlarga uchraydi, kuchayadi - shuning uchun bu bo'shliqlar rezonatorlar deyiladi.

Rezonatorlar- ustki va ko'krak rezonatorlariga halqumning tepa bo'limi, og'iz va burun bo'shlig'i va kalla rezonatorlariga bo'linadi.

Ustki rezonatorlar: barcha bo'shliqlar tovush burmalaridan yuqoridi yotuvchi tashkil topgan. Bo'g'iz va og'iz bo'shlig'i suhbat tovushini shakllantiradi, tovush kuchini oshiradi, tembrni unga ta'sir qildiradi. Kalla rezonansi - ovoz uchishiga (xuddi metall yig'ilishi singari) ega bo'ladi. Bu rezonatorlar tovush tuzilishini ko'rsatuvchi bo'lib hisoblanadi.

Ko'krak rezonansi tovushga ijroni to'liqligi va kengligidan xabar beradi, Ko'krak rezonansidan haddan oshiq foydalanish ijroni og'irlashtiradi va tovush susayishiga (tebranishiga) va ohangni pasayishiga olib kelishi mumkin.

Ko'krak rezonatorlari

Ko'krak rezonatorlari- tovushning pastki tayanchidir. ijro tovushi o'pkadagi va chiqayotgan havo ovoz teshigidan o'tayotgan vaqtida, titrashda hosil bo'ladi. Ko'krak titrashlar tovush to'lqinlarini vujudga keltiradi va ular hiqildoqdan tashqariga uzun tor yo'lak bo'lgan (esnoq, og'iz, burun bo'shlig'i) orqali chiqadi va u yerda sifatli jaranglash tovushiga ega bo'ladi. Biroq ijro tovushi hiqildoqda sezilmasligi kerak. Hatto u yerda hosil bo'lgan bo'lmasa ham, u tomoqda vujudga keladi. Ijro etayotgan tovush go'yoki ko'krakda hosil bo'layotganidek, keyin esa qattiq tanglayga tayanayotgandek tuyulishi kerak. N.Everardi maslahatini esga olamiz:

“Boshni ko'krakka, ko'krakni boshga qo'ying - ya'ni ijroda aralash ko'krak va bosh tayanchini qo'llash kerak. Haddan tashqari bosh yoki ko'krak rezonatorlari bilan: shug'ullanish, ovoz tashkil qilishda, ijroda boshqa vaqtlarini hisobga olmasdan ovoz buzilishiga olib kelishi mumkin. Haddan ziyod bosh rezonatori bilan shug'ullanish asta-sekin tovushni siqilishiga olib keladi”. Amaliyotda aytilganidek “Bo'g'ilgan ijroda tovush jarangliligini yo'qotish, ijro vaqtida faqat yuqorida ijro qilishni ta'minlaydi. Ko'krak rezonatoridan haddan tashqari foydalanish ovozni qiyin ahvolga soladi, zo'raytiradi. Ovozni yuqoriga harakatlanishi qiyinlashtiradi, ovoz eshituvchanligini yana va yana ko'proq uchishini yo'qotadi, tebranadi va yo'qola boshlaydi”. O'z ishida ajoyib ijrochi bo'lgan

V.Barsovi quyidagilarni yozadi: “Ijro vaqtida ko'krakda ovoz tayanchini his qilishga harakat qilaman. Bir vaqtda bu tayanch va qorin muskullari bilan yuqoriga yordam beradi Ya'ni niqob joylashgan joyda”.

Ko'krak osti rezonatorlari deb - ko'pincha ko'krak qafasi muskullari kuchi faolligi tushuniladi, yoki nafas chiqarish jarayoni anglanadi. Bu havo ko'krak rezonatori bo'lib, muskullar emas o'pka, kekirdakda yig'ilgan havo hisoblanadi. Shuning uchun ijro vaqtida nafas olishda ko'krak rezonatori kengligi o'zgarishligi uchun ko'krak qafasi kengligini ochib yubormaslik juda muhimdir. Haddan tashqari ko'krak qafasi muskullarini va qorinni zo'riqishi, nafaqat ko'krak rezonatoriga mos kelmaydi, balki unga qarshilik qiladi, ya'ni nafas

bo'shlig'ida havoni me'yorida joylashishini qiyinlashtiradi. Rezonatorlar tovushni kuchaytiradi, unga sifatli jaranglash beradi, shuning uchun ko'pincha bunday o'qitish, niqobda ijro qilish zarurligi haqida gapiriladi. Bosh rezonatoridan foydalanish nafas tayanchida ijro qilish, ko'krak rezonatorini qo'shish, ijroda ijrochi rezonatorlarini bir muncha faollashtiradi (ko'krak qismida), bu kuchli tebranishda numoyon bo'ladi, tayanchsiz rezonatorlar faolligi tushib ketadi. Xulosa: ijro rezonatorlarining faollik darajasi - bu ijrochining vokal texnik mukammalligining eng asosiy ko'rsatkichidir.

Italyan pedagogi E.Barre yozgan ediki:

"Bizning ijro ovozida hech qanday sir va hech qanday boshqa imkoniyatlarimiz yo'q (faqat aks-sadodan tashqari). Siz aks-sadoni yo'qotib ijrochi bo'lishni bas qilasiz". Tarixdan ovoz jarangli kuchining mo'jizaviyligi haqidagi hodisa hammaga ma'lum: 1894 yil Moskvada mashhur Tenor Tomano (1850-1905y.) tomoshasi qo'yilganida, u juda kuchli energetik yo'nalishga ega bo'lib, uning ovoz kuchi hattoki ko'zgularni sindirgan. Shovqin birligi o'lchovi - detsibil bo'yicha, (atboy-hodisani tamom bo'lganligini bildiradigan signal bolg'asi, shovqin bilan ishlaydi) - 100 db. Qo'yilgan tovush kuchi - 110 db. Shuning uchun jo'navozlarning operadagi ishini ziyon zahmatli darajasi bo'yicha, shovqin, suronli sexda ishlash bilan tenglashtirish mumkin. Ko'krak rezonatori (kekirdak, kekirdak tarmoqlari, bronxlar), o'pka havo bilan to'ldirilgan tovushga asosiy kuchni beradi. Bosh rezonatorlari ovozga tovush tembr va rang-baranglikni beradi. Halqum ko'pincha tovush yuqori ko'rsatkichini boshqaradi. Ko'pincha biz rezonatorlarni yoqish va qo'llash gapini ishlatamiz. Albatta rezonatorlar o'chirish asbobiga ega emas, lekin agar inson o'z ishini belgilasa, ijro jarayoni mexanizmi (ichki tuzilmasi) haqida aniq tasavvurga ega bo'lsa, o'z vazifalari va maqsadlari bu yoqilish, ichki kompyuterimizni hisobiga sodir bo'ladi, buni biz miya va asab tuzilishi deb ataymiz. Endi biz aniq tasavvur qilamizki, qo'yilgan ovoz yuqori tayanchga ega (gumbaz, niqob, mavqe) va pastki diafragma va ko'krak orasidagi havo oqimi xuddi tortilgan ingichka naychadek. Nafas olish ijrochini bu his tuyg'uni saqlashga, ijro jarayonida tovush chidamligi haqida o'ylashga, qo'yilgan ovoz esa eshituvchida

taassurot qoldirishga olib boradi. Texnik mukammallik va ijrochi ovozining musiqaviyligi ijrochidagi taassurotni to'ldiradi.

Ushbu tushuncha yordamida tushunish uchun «Niqobni», vokalda esnashni his qilgan holda ijroda yuz berayotgan hodisalarni ko'z oldimizga keltirib olish uchun bir necha oddiy mashqlarni bajaramiz.

1 - mashq. Og'iz ochiq, shu holatda ushlab turish tabiiylik hissinini eshitish og'iz, til, tomoq erkinligini ichki ko'z orqali barcha a'zolari ko'rib chiqishi demakdir. Lablarni qising, lekin mahkam emas va tomoqni erkin holda qoldirib qulay tonda tovush chiqaring M-M-M-M bu bilan yuqori lab, tish, tanglayda qitiqlikni sezish kerak. Agar qitiqlash hissi bo'lmasa tebranish bo'lmasa, unda sizning tomog'ingiz siqilgan, uni ozod qiling. O'zingizni marashingizni tishlarga yo'naltiring. Albatta nafasni yaxshi oling. Qitiqlashni his qilgan qismi «Niqobdir». Qisman tovushni oldinga surib harakatlantiring. *Kema va zavodning gudogini (ovoz chiqarishini)* eslang, unda qanday ozodlik, davomiylik va xuddi shu vaqtda kuch va to'ldirish bor.

2 - mashq. Siz oldingizda hushbuy gulni ko'rayapsiz (masalan: atirgul) va uni hidlayapsiz. Tasavvuringiz hushbuy gul hidini his qilishga yordam beradi. O'sha joylar (tanglayda, ko'zlarda, boshda, kalla suyagida) qayerga ifor kiradigan bo'lsa, shu yer to'ldirilayotganligini esda saqlash kerak. «Ichki yangi kenglikni» ko'p martalab qaytarib, siz ushbu his tuyg'uni bu holatni tushunasiz va eslab qolasiz, bu to'g'ri. Vokaldagi «esnash»ni tasavvur qilish «yuqori ijro gumbazini» mavqeyini; beradi. Bunday holat nafas olishda ovoz chiqarishdan oldin bir zumda paydo bo'lishi kerak. Nafas olishda siz o'z tovushingizni va nafasingizni pastki tirkak gumbazidan, yuqori tirkak gumbaziga yo'naltirishingiz kerak.

3 - mashq. Sizning oldingizda katta pishgan chiroyli olma, buni hozir tishlab yeyishingiz kerak. Yuqori jag'lar «yirib ochilmoqda va ko'tarilmoqda», va tanglay bunda shirin olmadan kattaroq qismini tishlab olish xohishni tasavvur qilish kerak. Hech qachon siz mevalarni pastki jag'lar bilan tishlamaysiz. Ushbu his-tuyg'ularni qidirib ko'ring, ozodlikni, tabiiylikni toping. Yuqori ko'tarilgan tanglay ijro gumbazidir.

4-mashq. Og‘zingizda qaynoq kartoshka, u tanglayingizni kuydirmoqda siz uni tuflab chiqarmasdan sovutmoqchisiz va sovuq havoni yutmoqdasiz. U kartoshkadan kuygan tanglayni muzlatadi. Tasavvuringizdagi his tuyg‘ularni qidiring, yuqori tanglay muzlashini his qiling va ularni eslab qoling.

5-mashq. Issiq havoda kuchukni tasavvur qiling. U yugurmokda, uning tili havoni to‘g‘rilash uchun osilgan (chiqarilgan). U juda tez-tez nafas olmoqda, bu bilan og‘zini va barcha a‘zolarini sovutmoqda. Albatta siz tilingizni chiqarishingiz mumkin emas, lekin shu kuchukni tasavvur qilib, tanglayni muzlatish uchun tez-tez nafas olishga urinib ko‘ring. Siz darhol tanglayingizni naqadar yuqoriligini, sizning vokal gumbazingiz qanchalar ajoyib ekanligini sezasiz, bunda hiqildoq pastda ozod va keng bo‘ladi.

6-mashq. Sovuqdan titragan holda tez-tez tishlar bilan taqillating. Diqqatni oldingi tishlar tomonga qarating, bunda jag‘lar ozod. Siz siqilgan jag‘lar bilan titragan holda tishlar bilan taqillata olmaysiz. Endi esa oldingi yuqori tishlarni, ularning ildizlarini his qilishga harakat qiling, ya‘ni qattiq tanglay yoki gumbaz boshlanish joyini ko‘ring, u qanday faol, yuqori ekanligini bilib olasiz. Buni yaxshilab ko‘rish, his qilish uchun yana oldingi tishlaringiz bilan takroran o‘z his tuyg‘ularingizni eshiting.

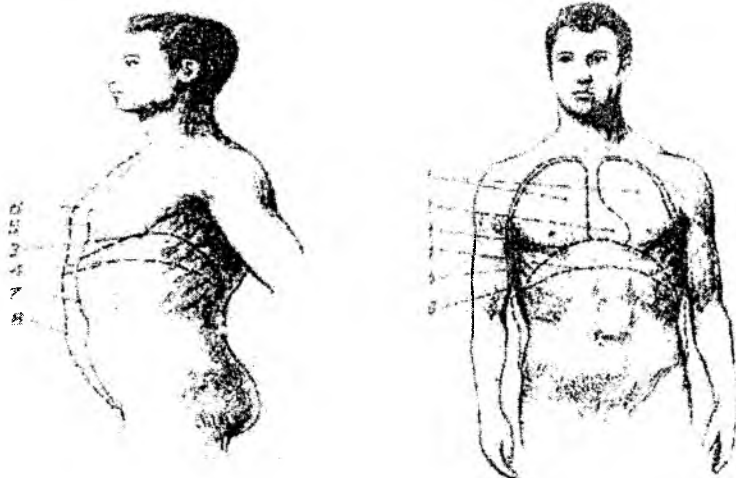
7-mashq. Lablar sal-pal qisilgan. Og‘iz tinch, ichki sezish orqali yuqori tanglayni sezing. Tinch va yotgan til uchi pastki tishlar ildiziga tayanadi. Til ildizi tinch, hiqildoq ozod osiltirilgan, keng xuddi katta xum (ko‘za og‘zidek). O‘z diqqatingizni yuqori tishlar ildiziga qarating va hammasini tinch holatda qoldirib tovush chiqarmasdan «N» tovushini qattiq tanglayga tekkazib ayting. Bunda hiqildoq umuman tinch, keng va past bo‘lib qolishi mumkin. Siz bo‘shliqlarni, kengliklarni yirib ochilishi hissini tutib olishingiz lozim. «Yuqoriga ko‘tarilayotgan» qattiq tanglayni va pastga tushayotgan keng tomoqni sezasiz.

8-mashq. Og‘iz, hiqildoq tinch holatda. Siz esnashni xohlayapsiz, lekin shundoq qilingki xuddi odobli jamiyatdagidek, hech kim sezmagandek, og‘iz yopilgan holda esnang. Sizning tasavvuringiz esnash xohishini his qilishga yordam berishi kerak. Diqqatingiz qattiq

tanglayga qaratilgan bo'lishi zarur. Yuqorida to'plangan va keng erkin pastga tushirilgan tomoqda esnash shunday holda yuzaga kelishi kerak: yuqori jag' va tanglay yuqoriga ko'tariladi, halqum esa ozod bo'ladi va pastga tushadi, bunday harakatlantirish va ozodlik (erkinlik) ko'z yosh chiqqungacha davom etadi. Odatda shunday bo'ladiki esnaganda ko'zdan yosh chiqishi mumkin. Esnash vaqtida yumshoq tanglay faolligiga quloq soling. Ushbu mashqlardan qaysinisidir albatta sizga esnashdagi vokal his tuyg'ularini topishga yordam beradi. Gumbazlar ularning bir zumda ko'rilishi nafas olishni bir daqiqaliligini keyingisida esa, nafas bilan hujum yuqori mavqega va chiroyli tovushni yuzaga kelishiga yordam beradi. Bizning tana a'zolarimiz mayda muskulli harakatlarni va murakkab koordinatsiyani, kuchanishlarni tez qabul qila olmaydi, shuning uchun bizga diqqat, sabr, tasavvur va oddiy mashqlar kabi yordam kerak.

II bob.TOVUSH HOSIL QILISH

2.1 Nafas olishning ichki tuzilishi

Har doim katta pedagog-vokalist F.Lampertining quyidagi gaplarini unutmaslik kerak:

“Ovozni tarbiyalashda boshlang‘ich davrda qo‘shiqchi shuni esda tutishi kerakki, ya‘ni tovush bilan emas balki aql bilan o‘rganish lozim, uni charchatib hech qanday vosita bilan ham yaxshi holatga keltira ol-maysan. Aqlli bosh-omadli ishlarining kafolatidir, u shuningdek xuddi yaxshi tovushdek zarur».

Ijro asosining poydevori - bu nafas. Yaxshi ijro - bu nafas chiqarish ustaligi bo‘lib, xuddi ustalik bilan nafas chiqarish uchun nafas olishni o‘rganish kerak. Nafasda jumlaning aytish yoki ijro qilish uchun yetarli havo hajmi bo‘lishi darkor, u asta-sekin bog‘lamlardan oqim bo‘ylab o‘tib, tomoq oqimlari bo‘yichakamonchadek tovush bizning asab to-lalarimizni tovush chiqarishga majbur qiladi. Albatta bu juda qattiq talab qilingan tasvir, ammo bu yerda asosiy fikr bu tovush tashkil qilish jarayonida nafas olishni o‘ta zarurligini ko‘rsatadi. Ijroda nafas

olish - juda ilg'or aniq maqsadga yo'naltirilgan mustahkam tugunchaga o'xshab yig'ilgan kamoncha bo'lishi kerak.

2.1 Uch xil nafas olish

Nafas olish uch xil bo'ladi:

- sarpardali,
- ko'krakli,
- ko'krak qorinli.

Sarpardali nafas olish juda ustkidir. Bunday nafas olishda insonning yelkari ko'tariladi «siltanadi». Sarparda (bu tashqi ko'rinish) havo faqat o'pka ustki qismidan ko'krak qafasini umuman qimirlatmasdan o'tadi. Bu nafas olish umuman ijroga to'g'ri kelmaydi. Ijrochi shunday nafas olishi shartki, bunda ko'krak qafasi havo bilan to'lib ochilishi, yelka esa tinch bo'lishi, qaddi basti to'g'ri bo'lishi kerak. Tasavvur qilingki, oldingizda yoqilgan sham uni siz puflab o'chirishingiz kerak. Siz nima qilasiz? Hech kim bu muammo ustida bosh qotirishni hattoki o'ylamaydi ham, xotirjam havoni yig'ib (yutib) olovga puflaydi. To'g'ri endi buni yana bir marta qaytaring va o'z harakatlaringizni kuzating. Havo ko'krak (o'pkani) to'ldiradi keyin esa yo'nalgan oqim bo'yicha tashqariga chiqariladi. Bu jarayon sodir bo'lishi shart. Siz gapirayotganingizda yoki qo'shiq aytayotganingizda, ya'ni har yangi jumlada oldin nafas olasiz, keyin yo'nalgan nafas chiqarasiz.

Biz aytib o'tdikki, qovurg'alar ko'krak qafasini tashkil qiladi, unda yurak, o'pka joylashgan. O'pkalar havo bilan to'lganda (nafas olganda) ular katta hajmga ega bo'lib qovurg'alarni ikki tomonga suradi - bular qovurg'ali, ko'krakli nafas olishdir.

Mashhur pedagog I.P.Pryanichkov: o'pkaga havo yig'ishni o'rganish haqida maslahat beradi. Kelinglar shunga nafas olish apparatini mustahkamlovchi va pishitadigan oddiy nafas olish mashqlari yordamida o'rganishni boshlaymiz:

1 – mashq Qo'l kaftlarini qovurg'alarga qo'ying. Yon tomonlarga panjalar bilan ko'krak markaziga va chuqur kindikkacha nafas oling. Yelkalarni ko'tarmang. Sizning qo'llaringiz havoni ko'krakka

o'pkaga shiddat bilan kirish o'rnini tarqalishini sezadi. Bu sizni to'g'ri havo hajmini olganligingizni bildiradi. Nafas olishni tashlab nafas chiqaring. Qo'llaringiz qovurg'alarni qanday tushganligini sezishi kerak.

2 – **mashq** Oldin tilingizni oldingi ustki tishlaringiz ildizi yondan o'tkazing. Tishlardan (qattiq tanglay) orqaga keladi. Bu yerni (sezing) his qiling. Oldingi -so'yloq tishlar ildizi qattiq tanglaydir. Endi nafas olishda qo'llar bilan qovurg'alarni nazorat qilib, kirayotgan havo hajmini his qilamiz. Nafas chiqarayotganimizda aniq baland ovoz bilan sanaymiz: 1-2-3-4 va hakoza. Bu bilan tilimiz bilan tekkan so'yloq tishlar ildizini (his qilishga) sezishga harakat qilamiz. Bu doiraga biz nafas chiqarish oqimini yo'naltiramiz va bu yerda bizning gapimiz eshitiladi. Bunda sizning tasavvuringiz yordam berishi kerak.

Faraz qilaylikki, qattiq tanglay - juda yuqori gumbazdek, xuddi soyabon yoki parashyut tomidek. Bunday gaplar nazoratdagi nafas chiqarish va nafas olishdagi qo'yilgan talablar deyiladi. O'ichov bilan havo sarflanayotganida qovurg'alarni hech qanday silkinmasdan ohista tugayotganini kuzating. Bu havoni o'pkadan ohista chiqishidir. Buyuk pedagog M.Garsia aytgandiki, ya'ni ko'krak ovozni havo bilan to'ydirishdan boshqa ish qilmaydi. Barcha nafas olish mashqlari bu bo'limda «alifbodek» juda oddiy, hatto qadimiydir. Eslang qanday qilib yosh bolalar hayotda birinchi qadamini dadil boshlaydi, qachonlardir yerdan uzilgan, erda chaqqon emaklagan holda ularni yurishga o'rgatish uchun qancha sabr va vaqt kerak. Ajratilgan muskullarni, tovush nafas olish uchun professional tuzishda, ularni ishlab chiqish va mashq qildirish kerak. Juda ko'p uchraydiki, inson bu mashqlarda hech qanday yangi his tuyg'ularni topmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, insonning tabiati bunga moslashgan va bu muskullar ishlanib bo'lgan. Bu bosqichda to'xtab qolmay yana ilgariga yurish mumkin. Ayrim hollarda tabiat insonlarga nafas olish, tovushni to'g'ri chiqarishni beradi, lekin bunday vaziyatlar kamdan kam uchraydi. Agar mashqlar davomida sezgi tuyg'ularingiz yangi bo'lsa, ularni oddiligidan deb o'ylamang, ular biz qurayotgan bino bo'ladi.. Men sizlarga mashqlar davomida nafas olishni nazorat qilishni va keyin ijro vaqtida qo'l kaftlarini pastki qovurg'alarda ushlashingizni tavsiya

qilaman. Diqqat qiling: to'g'ri nafas olganda pastki qovurg'alar na faqat yon tomondan, balki orqa qaddi qomatdan ham yirilib ochiladi. Qovurg'alarning xuddi shu yirilib ochilishi to'g'ri nafas olishni ko'rsatadi.

3 – mashq Juda tez chuqur va tezlikda burun orqali nafas oling (pastki qovurg'alardan) bunda yelkalar ko'tarilmasligiga e'tiboringizni berib. Tezlikda faol og'izdan nafas chiqaring. Bu mashq nima bilan ajoyib? U nafas apparatini juda faol qiladi. Siz juda faol ongiravishda nazorat qilgan holda nafas olasiz. Pedagog Lukanin uni til va halqumning to'g'ri holatini (belgilash) o'rnatish uchun tavsiya qiladi. Bu faol havo oqimini yaxshi bog'liqligidir. Siz darsga borayotganingizda bu mashqlarni bir necha marotaba takrorlab ko'ring, shunda siz mashg'ulotga kuchli tayyorgarlik ko'rgandek kirasiz, ya'ni bu mashqlar nafaqat apparatni faollashtiradi, yana u bor ovoz tuzilish usuliga diqqatni tortadi.

4 – mashq Og'izdan faol nafas olasiz, nafas chiqarishda DA-DE-DO bo'g'inini aytasiz, (oldingi tishlar ildizini his qilgan holda ikkita oldingi tishlar orasini chertishdek tovush orqali aytamiz). Til yuqori so'yloq tish ildizini yonidagi qattiq tanglayga tegadi, pastki jag' erkin harakatlanadi, lekin tushmaydi. Tasavvuringizni yo'naltiring: Sizning qattiq tanglayingiz go'yo gumbazdek. Shuning uchun «A» tovushi (DA-bo'g'inida) keng xonada gapirayotgan inson ovozidek juda keng, chiroyli chiqadi. Nafas olishni tekis, hech qanday silkinishsiz bo'lishini kuzating.

5 - mashq O'zingizga qulay qaddingizni rostlab orqaga yotib, bir qo'lni qovurg'alar ustiga, ikkinchisini qorin ustiga qo'ying, chuqur nafas oling. Qo'llar qovurg'alarni yirilib ochilishini his qilishi kerak. O'pkalar havo bilan to'ldirilgan, qorin tekislanadi o'pka diafragmaning harakatlanishini ko'rsatadi. U bo'lsa qorinni ezadi. Nafas chiqarishda 1-2-3-4 va hokozalari sanoq sonlarni shoshilmasdan davom ettiring. Havoni oxirgacha siqib tashlash kerak emas. Bir tekis ohangda bir maqomda sanang. Ovoz (tovush) bir vaznda va yoqimli, bu mashqda eng asosiysi - nafaqat olishdir (butunlay nafas olish va bir tekis davomli nafas chiqarish). Tovushlarni xuddi to'rtinchi mashqdagidek his qilish.

6 - mashq Mashqlarni ozroq murakkablashtiramiz (hammasi boshlanishi mashqdagidek). Qaddini rostlab yotilgan holat: nafas olish va nafas chiqarishni nazorat qiling, bir vaznli tovushda sanang. Nafasni ikki belgili sonlar bilan olib boring: 21-22-23-24 va hakoza. Nafasni sanoqni davomliligi emas, balki nafas olish sifati va nafas chiqarishni bir tekisligidir.

7 - mashq Og‘iz bilan chuqur nafas olib, nafasni burundan ovoz chiqarib oling, ya‘ni tez va chaqqon ko‘krakda havo kengligi tushsin. Bu tovush chiqarish «ixrash» nafas chiqarganda katta hayvonni dalada nafas olishiga qiyoslash mumkin bo‘lsin (sigir, ot) marash emas, nafas chiqarish ixrash bo‘lsin. Yoki o‘zingiz faraz qiling: ko‘krak bu katta idish bo‘lib, unga sizning ixrashingiz kiradi. Ixrash tovushini ustki (tepa) tishlarga suyang, bunda lablaringizda qitiqlash his tuyg‘usi 3 paydo bo‘lishi kerak, bo‘g‘iz katta va erkin. Nima sababdan sigirga o‘xshatish sizga g‘ayri-tabiiy tuyulayotgandir, chunki sigirning yon tomonlari katta va nafas chiqarishi juda baquvvat. Tabiatda biz hayvonlardek erkinlikni va tabiiylikni o‘rganishimiz kerak, ularni insonlar yo‘qotishgan. Bu mashqda sizning ixrash tovushingiz o‘zingiz uchun qulay, qayerdadir registrning pastki qismida boshlanishi kerak.

8 - mashq Og‘iz bilan chuqur nafas olib, nafas chiqarishda uzun cho‘zib «M» bo‘g‘inini ayting. Lablar yuzi yumilgan, qisilmagan bo‘lish kerak. Qo‘llar nafas olishni kuzatadi. Tovush ko‘krakda eshitilishi kerak. «M» tovushini «I», «V», «Z»ga almashtiring. SHaroitlar va talablar xuddi «M» tovushi kabi bo‘lishi kerak.

9 - mashq To‘qqizinchi mashqni murakkablashtiramiz. Ikkita bo‘g‘inni aytamiz. Ikkinchisiga urg‘u beramiz, ya‘ni ikkinchi bo‘g‘in unlisini cho‘zamiz, eshitamiz. «MA», «MA» har vaqt his qilishni to‘g‘riligini tekshiramiz, nafas olishni nazorat qilamiz. O‘zingizni tovushingizni davomiyligini eshiting, u sizning qomatingizdagi kenglikni to‘ldiradi, qattiq tanglay (boshdan) pastki qovurg‘alargacha katta keng ochilgan tomoqdan o‘tayotib (xuddi xumdan suv oqqandek). Bo‘g‘inlarni shoshilmasdan ayting. Bo‘g‘inlar orasida to‘xtalish qilmaslik, nafasni u tugagandan keyin olish, bo‘g‘inlar almashishi, unlisini almashishi, tovush rang-barangligini, uning hajmi va kuchini o‘zgartirmasligini kuzating.

Bu mashq nafas olish davomiyligini rivojlantirib, harakatdagi tovushni eshitish imkoniyatini beradi, bu mashqni turli unilarni bitta shaklda tekis eshivilishi uchun bajarish shartdir. Mashq tepa va pastk tovush suyanchig'ini sezishga, uni ustini (gumbazini) uning poy devori-ko'krak diafragmani his qilishga yordamlashadi.

10 – mashq. Xayolan shamni o'chirish kerak. Qo'l kaftlarin qovurg'alarigizga qo'ying. Nafas olib «shamni pullashni boshlang». E'tibor bering qanday qilib tabiat sizni harakatingizni kuza tib to'g'rilamoqda. Havo o'pkadan asta sekin va bir tekisda chiqadi qovurg'alar ko'z ochib yumguncha pastga tushmaydi, pasayishi asta-asta-sekin o'lcham bo'yicha. Xuddi shunday nafas chiqarishdag tabiiylik ijroda bo'lib, olingan havo butun jumla bo'yicha joylashishi kerak. Bu mashq ijrodagi nafas olish jarayonida juda foydali. Buni ko'p marta shoshilmasdan diqqat bilan qisilmasdan bajaring. Bir xil paytlarda uni ijro vaqtida o'z his tuyg'usini to'g'riligini tekshirish uchun qilish mumkin.

Yana asosiy vazifa: Siz shamni puflashni boshlaganingizda shunga e'tibor beringki, ya'ni nafas olish va nafas chiqarish vaqtida (puflashni boshlaganda) sekundli to'xtash sodir bo'ladi. - nafas olishdan nafas chiqarishga o'tiladi. Ozgina to'xtalish butunlay to'xtash va qisilish emas. Mana shu kichkinagina to'xtalish juda muhimdir. Asosiysi bu bir soniyalik va tabiiy qilinishi sizni nafas olishingizdan nafas chiqarishingizda va ijroda ham xuddi shunday aniq bo'lishi kerak.

Endi lablaringizga diqqat qilib, ko'zguga qarang. Siz shamga pullayapsiz, sizning lablaringiz xuddi shunday faollashishi kerakki, yo'ni havoni o'tkazishda va oqimni yo'naltirishda tepa lab ayniqsa harakatni sodir qilishi shart: shamni puflab o'chirishda yuzdagi harakatlarda bunda o'zgarasligi, xunuklashmasligi, tabiiylikni yo'qotmasligi kerak. Lablar faol, lekin qisilmagan bo'lishi kerak. Lablar asosiy tabiiylikda va hech qanday yopiqsiz bo'lishi kerak. Ko'zgu bunda katta yordamchidir. Ijroda bunday mayda jarayonlarni saqlash juda muhimdir. Malakaga erishish nafas olishda erkinlikka erishish uchun ko'proq shu mashqlarni takrorlab turing. Aytishadiki: «Ijro san'ati bu nafas chiqarish san'atidir» - biz buni asta sekin egallashimiz kerak. Barcha ushbu oddiy mashqlar ko'krak (qovurg'a) nafas yo'lini rivojlantiradi. Bu mashqlardan olingan ko'nikma (malaka)lar sodda vokal mashqlari bilan mustahkamlanadi, aniqrog'i vokal mashqlariga o'tadi. Siz qovurg'aning nafas olishida teng his-tuyg'ularga erishsangiz, shundagina diafragmali nafas olish va uni amaliyoti haqida so'z yuritishingiz mumkin.

Diafragmali nafas olish - bu inson a'zosidagi eng kuchli muskuldir va bizning murakkab a'zoimizdagi bu mashinaning ishidagi belgilarini yuqori baholashimiz mumkin emas. Masalan: diafragmani - (meditsinada) ishlovchilar: venozli yurak, eng katta qon tomirli yurak deb ataydilar. Qon aylanishida u juda ko'p o'ringa ega bo'lib, ko'krak va qorin bo'shlig'ini ajratadi, yurakni va o'pkalarni kutilmagan ziyon va shikastlardan himoya qiladi (masalan - inson boshi ustida tursa). Biz aytganimizdek, o'pkaga havo kirgan vaqtida ko'krak qafasi ikki tomonga qovurg'alar hisobiga yirib ochiladi. Diafragma gumbazi kattalashgan o'pkalar bosimi orqali qisqaradi va tutashadi. O'z navbatida qisqargan diafragma qorin bo'shlig'i ichidagilarni ustidan ezadi va shuning uchun qorin nafas olganda oldinga chiqadi. Shundan kelib chiqadiki, nafas olganda qovurg'alar yon tomonga, qorin oldinga chiqadi.

2.2 Diksiya

Diksiya - tovush, soʻzlarni aniq talaffuz qilishdir. Qoʻshiq aytayotganda ogʻiz boʻsh, estetik boʻlishi kerak. Bu jagʻlar, til va lablarga bogʻliqdir. Ogʻizni ijrochilikda chiroyli ochish tilni, halqumni boʻgʻizni toʻgʻri qoʻyilishiga va butun ovoz apparatini keraklicha toʻgʻri oʻrnatishga yordam beradi. Qisilgan jagʻ pastki ogʻiz ochilishiga xalaqit beradi va til osti suyagi orqali bu qisilgan halqumni yuqoriga tortadi, bu tomoqda ijro qilish sababi boʻlib namoyon boʻladi.

Jagʻlar tilni juda zoʻr berib ishlashiga sababchi boʻlib, u unlilarning asosiy artikulyatoridir. Tilning holati ogʻiz rezonatori shaklini oʻzgartiradi va ovoz tembriga taʻsir qiladi. Ijroda pastki jagʻ boʻsh boʻlishi kerak. Nafas faol boʻlganda ham u qattiq orqaga otilib halqumga urilishi kerak emas. U yuz (bet) muskullari va lablar burchaklari bilan ushlanishi kerak. Lablarning oʻzi bilan undosh tovushlarni faol talaffuz qilayotgan lablar unlilarni batamom tashkil qiladi va labda undoshlarni asosiy shakllantiruvchisi boʻlib namoyon boʻladilar. Lablar holati ijrochi tovushini tembriga taʻsir qiladi. Tabassum tembrni yoritishga yordam beradi. Lablar tishlar ustida yotishi kerak.

M.Garsia shunday deb aytgan: “Yumshoq tanglay ovoz tashkil boʻlishida alohida asosiy roʻl oʻynaydi, uning holati ogʻiz yutish kanalining rezonator xususiyatiga muhim taʻsir qiladi. Tadqiqotchilar uni halqum va burun, boʻgʻiz bilan bogʻliqligini, tovush diapazoniga taʻsir qilishini koʻrdilar. Mana shu sabablarga koʻra yumshoq tanglay ijroda doimo faol holatda boʻlishi kerak”.

Artikulyatsion aʼzolarning bizning ongimizga boʻysunishi kerakli yoʻnalishga harakatlanib, butun ovoz apparatiga muhim taʻsir koʻrsatishi mumkin. Erkinlik, tabiiylik, uygʻunlik - maqsad sari fikrni yaxshilab jamlab saqlashda haqiqiy sanʼat tomon yoʻl ochadi. Qaysidir olim ijro qilayotganda yuz erkin boʻlishi kerak, deb juda toʻgʻri aytgan. U siz texnik vokalni aks ettirish mumkin emas.

Endi turli pedagoglarning artikulyatsiya va diksiyaga doir bir nechta aytgan gaplari haqida:

-haddan tashqari jagʻlarni harakatlantirish natijasi boʻgʻizni qisadi va kerak tovush tebranishini boʻgʻadi;

-tovush apparatidan uning rezonans maʼlumotini olib qoʻyib boʻgʻadi;

-agar tishlar juda yaqinlashtirilgan bo'lsa, tovush tomoq aksini oladi;
-agar lablar og'zi tor idishga suyuqlik quyish uchun ishlatadigan
shakldek oldinga harakat qilsa, bunda faqat og'ir va xuddi
ovillagandek ovoz hosil bo'ladi;

-agar og'iz oval shaklida ochilsa (baliq og'zi kabi) bu holat no-
qulaylikka ega bo'lib, u ovozni uchiradi, artikulyatsiyaga halaqit be-
radi va nihoyat yuzga beo'xshov, xunuk ko'rinishni beradi.

Og'izni oval «O» shaklida ochsak, lekin pastki jag'ni ustki jag'dan
ulohida qilib ajratsak, u buning oqibatida pastga tushadi. Og'iz bur-
chaklari bunda ozgina ko'tarilgan bo'lishi kerak, bu harakatlar lablar-
ni tishlarga qisib, ushlab, og'izga chiroyli shakl beradi. (M.Garsia,
L.Dyupre). Ijrochi diqqati tovush oqimiga va unilarni o'zaro ulanganli-
giga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunda undoshlar oqimini to'g'ri tashkil
qilgan bo'ladi. Bularni tez va aniq talaffuz qilish kerak, ularni bir-
biri jipslashtirish, otib tashlash mumkin emas, ya'ni ovoz (ummonlar)
oqimiga zarar keltirmasligi uchun ijroni to'smaslik kerak. Buzilgan
diksiya nafaqat vokalda, balki badiiy munosabatda ham zararlidir.

Mashhur hikmatli so'z (aforizm) mavjud: - Yaxshi ijrochida dik-
siya ham yaxshi va yomon ijrochida diksiya ham yomon bo'ladi. Bu
diksiya ovozni to'g'ri tashkil qilishda o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi
(N.Malishev).

K.S.Stanislavskiy nutq san'atini ijro san'atiga nisbatan murakkab
san'at deb qabul qilgan. U ko'pincha aytardiki: "Yaxshi aytilgan so'z
- bu ijrodir, yaxshi ijro qilingan jumla esa - nutqdir".

2.3 Artikulyatsion apparat

Bizni talabalarga qarata aytadigan gapimiz - so'zlarimizdami,
ijroimizdami, talaffuzimizdami aniq bo'lishi kerak, ya'ni u yetarlicha
jarangdor, ifodali bo'lib uni zalning oxirgi qatorida o'tirganlar ham
eshitishsin. Diksiya yaxshi bo'lishi nihoyatda zarur bo'lib, gaplarni
aniq, ravshan talaffuz qilish kerak. Yaxshi natijalarga erishish uchun
artikulyatsion apparat ustidan malaka oshirib, uning texnik imkoni-
yatlarini ishlab chiqish shartdir.

Artikulyatsion apparat - bu ovoz apparatining bir qismi bo'lib,
nutq tovushlarini shakllantiradi va uning tarkibiga kiruvchi artikulyat-

sion a'zolardan biri bo'lib hisoblanadi. Bu a'zolaming ishi nutq tovushini bunyod qilishga qaratilgan (unli, undosh-artikulyatsiya) deyiladi.

Artikulyatsion apparatga tegishli a'zolar:

Og'iz bo'shlig'i, yuz, lablar, tishlar, til, jaglar, tanglay, halqum, bo'g'iz. Shuni esda tutish kerakki, og'iz bo'shlig'i - bu juda asosiy harakatlanuvchi rezonatoridir. Artikulyatsion asbob ishining birinchi sharti - tabiiylik va faollikdir. Faol tabiiylikka erishish uchun turli qisilishlar orqali va turli muskullar va a'zolaming aniq ishlashini rag'batlantirish orqali erishiladi. Albatta qisilishlarni yechish juda oddiy aytiladi, ammo ularni oldin topish, koiib olish kerak. Ko'zgu oldida juda uzoq ishlagandan keyingina, hamma vaqt e'tibor qilgan holdagina, bu yetishmovchiliklar yo'qola boshlaydi.

Bu ishda bizga oddiy mashqlar yordam beradi: faol tabiiy yoki faol erkinlik bu yetarli darajadagi uslubdir. Tovushlarni talaffuz qilish ozroq oshirilgan holda bo'lishi kerak, ya'ni tomosha zalining oxirgi qatorida o'tirganlar ham eshitishi uchun. Lekin faollashtirish yangi qisilishlarni keltirib chiqarishi kerak emas; qulaylik, tabiiylik, erkinlik orqali yuzaga keladi. Hatto Karuzo aytgan edi: "O'sha ijrochi yomonki, u qisilgan jag'lar bilan ijro qilishni o'ylaydi". Katta ustozning bu jumlasini shuni bildiradiki, tovush uyg'unlikni va san'at jarayonidagi tabiiylikni qanday baholaganligini anglatadi. Ko'zgu - bu uyg'unlikga va tabiiylikga erishishlik ishida katta yordamchidir chunki ko'plab qisilishlar nafaqat ovozda; balki ijro etayotgan yoki gapirayotganning yuzida ham aks etadi.

Mana bu mashqlar sizga yordam beradi:

1- mashq O'z og'zimizning ichki tuzilishini ko'rib chiqamiz ko'zguga qarang. Yuz xotirjam, lablarning tabiiy shakliga nazar soling, endi ularni faol holatga keltiring, lablarni bir-biriga tekkizing. Ularni xuddi ingichka karnay holatida yig'ing, tepa labni ko'taring va og'izni oching. Ularning chiroyli shakliga pastki jag'da tinchgina xotirjam yotgan tilga qarang. Til ildiziga qarab kichik tilchani ko'ring uni ushlab olishga harakat qiling. Halqumni yumshoq tanglay his qilgan holda erkin holga keltirib esnashga harakat qiling. Chunki yuqori tishlardan qattiq tanglay keladi, keyin esa yumshoq harakatlanuvchi tanglay va kichik tilcha keladi.

2-mashq Tilni faollashtirish uchun tilingizni bir tomondan ikkinchi tomonga qimirlating. Oldinga, orqaga, o'ngga, chapga, aylana harakat qilib ikki tomonga vintikli, trubochkali holatda. Til uchini og'izdan chiqarib tez-tez uni bir burchakdan ikkinchi burchakka o'tkuzing.

3-mashq Til uchini his qiling. U faol va qattiq xuddi bolg'achadek (bunda sizga tasavvur qilish yordam beradi). Til uchi bilan tishlarga urib ko'ring, xuddi (tovushsiz) aytayapsiz: DA-DE-DA-DA. Bu paytda yuqori tanglayni va og'iz kengligini o'zingizga tasavvur qiling. G'ayratli keskin ayting: T-D, -T-D, - T-D.

4-mashq Ichki nazar bilan og'iz bo'shlig'ini ko'ring, tabiiy til joylashuvi pastki jag'da tinchgina yotadi, uning uchi ichki tepalik pastki tishlarning ildiziga tegadi, tepadan esa yuqori tanglayga. Til ildizi tinch tushgan, shu sababli hiqildoq (halqum) xotirjam, erkin bo'ladi. Bu hislarni eshiting va esda qoldiring. Agar hammasini birdan his qila ololmasangiz unda ko'zguni oling, unga qarang, keyin og'iz tuzilishini tasavvur qiling.

Vokalist o'qituvchilar aniqlashdiki, til bukrayib yotganda u halqumni (hiqildoqni) tortadi va egadi, ijroda uning tinchligini va ohangdorligini buzadi. Tilni kuch bilan yotqizish shart emas, ko'zgu yordamida bu kamchilikni tuzatish foydali, uni his qilib, qulay joylashishini va holatini qidirish kerak. Bu yerda ko'zlar va diqqatni jamlash yordam beradi.

5-mashq Tilni va halqumni ozod qilish uchun shunday vazifani bajaring: tez, qisqa va chuqur nafas olish, burundan keyin og'izdan butunlay chiqarish lozim. Nafas chiqarishda havo tez, xuddi otilgandek bo'lishi kerak: «FU» tovushi bilan (lunjlar bo'shaydi). Halqum muskullarini mustahkamlash uchun keskin talaffuz qiling: K-T, K-G, K-G.

6-mashq Lablar muskullarni faollashtirish uchun yig'ilgan lablar orqali lunjlarni shishirib, havoni qarsillatib tez chiqaring. Xuddi bir bog'lam qilib jamlangandek, keskin talaffuz qiling: P-B, P-B, P-B.

7-mashq Bu mashqlarda pastki jag'larni ozod qilish uchun og'izni oddiy oching, jag'larni chetga harakatlantiring (suring). Bu mashqlarni erkinligini his qilib, yengil charchoqni his qilguningizcha

ko'zgu oldida bajaring. Pastki jag' erkin bo'lishi kerak, lekin ochilmagan holda og'ir osilib yotgan pastki jag' halqumga (hiqildoqqa) uriladi. Tovushni shaklsiz qilib, artikulyatsiyani mustahkamlaydi.

8-mashq Jag'lar qisilgan bo'lishi kerak emas, oldingi tishlar bilan xuddi sovuqda qolgandek titragan holda taqillating. Yangi siqilishlar paydo bo'lmasligi uchun siz turli harakatlarni bajarayotganingizda o'zingizni ko'zgu yordamida nazorat qiling. Sizning yuzingiz (peshona, qoshlar, ko'zlar) tinch bo'lishi kerak, hech qanday qiynalmasdan, zo'riqishsiz, ortiqcha harakatsiz, yuzingizni kuzatishga moslasha boring. Qaysi mashqlardagi vazifalardan qiyinchilik bo'lganini kuzating.

Qaysinisida noqulaylik his qildingiz, ko'zguda zo'riqish yoki qiyin ahvolni ko'rdingiz? Harakat (yaxshisi zo'r kuch berish) sizga noqulaylikni keltirib chiqargan bo'lsa, ko'p marta qaytarish kerak. Siz o'z oldingizga qo'ygan maqsadingizga, ko'p marotaba takrorlash orqali noqulay harakatlarni yengishga muvofaq bo'lasiz. E'tiboringizni nafas olish ishida bajarilishi kerak bo'lgan sharoit charchamaslik, artikulyatsion organlar ishida yengil charchoq his qilguncha takrorlashga qarating. Bu yengil mashqlar sizning artikulyatsion apparatingizni rivojlantiradi va marraga yetkazadi. Ko'zguga oddiy qarash jarayoni esda saqlash va tasavvur qilish uchun axbarot beradi. Juda ko'p bo'ladi, ya'ni mashq so'zini o'zi insonda qisilishni keltirib chiqaradi (ayniqsa boshlovchilarda tabiiylikni yo'qotish, qandaydir to'xtov, noto'g'ri psixologik holatni keltirib chiqaradi). Lekin doimo ishga moslashgan odamlarda «mashq» so'zi faol ish holatini keltiradi. Biz o'quvchilarga aytamizki: siz xuddi shamga puflayotgandek, o'zingizni tasavvur qiling va bu harakatni juda tez bajarasiz. Agar boshlovchi bilan ishlayotganda biz bu jumladan oldin aytsek: ya'ni "mashqni bajaramiz" - bunda tajribaga ega bo'lmagan boshlovchi tabiiylikni bir zumda yo'qotadi. Nafas olish ham misli ko'rilmagan bir daqiqalik sukut (to'xtalishlarni), lablarga noto'g'ri zo'riqish beradi va hakozi. Tezlikda ishchanlik holatiga kirishishga o'rganish kerak. Tasavvur qila bilish uchun turli harakatlarni bajara olish, diqqatni mayda harakatlargacha to'g'rilay olish, his tuyg'ular va jarayonlarni o'rganish kerak.

9-mashq She'rlardan yoki hikoyalardan parcha oling, ularni yoddan bilmaysiz. Uni o'zingiz uchun ko'zgu oldida o'qing, o'z yuzingiz, og'zingiz, ko'zlaringizni o'qiyotgan paytingizda kuzating. Tovushingiz qanday jaranglayotganiga ahamiyat bering.

Baholash kriteriyalari - estetik o'quv turli ko'rinishlardagi uyg'unlik, tabiiylik fizik va psixologik holatning qulayligidir. Ko'p vaqtda boshlovchilarning ko'zgu oldidagi ishi bu haqiqiy ekanligini sezish mumkin. Siz bu ishdao'zingizga ko'zgu oldida turish qulayligini bilishingiz kerak. A.Barsova maslahat beradi: "Musiqali asarni ijro qilishdan oldin bir necha marotaba matnni o'qib chiqish kerak, yaxshisi ko'zgu oldida turib". Shunday qoida mavjud:

"Har qanday jumlaning, tovushni talaffuz qilishdan oldin nafas oling, keyin uni yuqori tishlar ildiziga qattiq tanglayga qarating". Hazilakam o'zingizni quyvon deb tasavvur qiling. Old tishlar bilan sabzini yeyayotgandek xuddi shunday jadal faol hisni siz matnni o'qiyotgan vaqtingizda sezishingiz kerak. Tovush tuzilishi bilan mashg'ul bo'lgan, vaqtingizdan boshlab hamma tovushlar nafas yo'lida bo'lishi kerak. O'z o'rnidagi sharoit umr bo'yi, hattoki oddiy so'zlashuvda ham esdan chiqmaydi.

10-mashq Yangi jumlaning aytishda nafas olish ko'nikmasi ustida ishlang. She'r va hikoya parchasini o'qiyotganingizda o'zingiz anglagan holda har bir jumladan oldin nafas oling. Chunki nafas olish tovush chiqarishda va ravshanli sifatida kerakki, buni nafaqat jumla boshida va hatto turli belgilarda ham bo'lishi lozim. (bu adabiy va musiqali matnga tegishlidir). Nafas olish shovqinli bo'lmasligini kuzating, chunki har xil tovushlar matnni qabul qilishga xalaqit qiladi.

Ikkita qoidani esda tuting:

jumla boshida lablar yengilgina yopilgan bo'lishi kerak, ya'ni tovush boshlanishida kechikmaslik uchun turli tovushlar chiqarmaslik (ua-ue-uo) va yana chapillatmaslik kerak;

og'izni tovush oxirida yopish shart, bo'lmasa uni yeb qo'yadi va jumla oxirida «M» eshitiladi.

11-mashq Siz baland yoki past talaffuzingizda ko'proq nafas olishingiz lozimligini kuzating. Siz baland talaffuz qilish uchun ko'proq nafas olishingiz kerakligini tushunib olasiz, past so'zlashuv

esa kamroq nafas olishni talab qiladi va nafas chiqarganda ko'proq kuzatuvchanlik, diqqatni jalb qilishlik kerak. Bu sizning uzoqdagi tinglovchilaringizga ham eshutilishi kerak.

12-mashq She'rni yoki asarni uch hissa oshirib, matnni talaffuz qilgan holda o'qing. Bu artikulyatsion apparatlar uchun yaxshi gimnastikadir. Uch hissalik talaffuz katta xonada aniq eshutiladi, ammo uch hissalik talaffuz jag'larni siqilishiga olib kelmasligi kerak. Halqumni, tilni, lablarni har doim esda tutish darkor, unli tovushlar jadal, bir zumda va yengil talaffuz qilinishi shart. Ular undoshlar tovush talaffuzini buzmasligi lozim, bo'lmasa ijroda biri ikkinchisiga o'tishida talaffuzni og'irlashtiradi va mustahkam unlilar apparatni qisilishiga olib keladi.

13-mashq Unli tovushlarni tekis oqim bo'yicha talaffuz qilish usuli orqali aniq va bir zumda she'rni cho'zib, faqat unlilarda o'qish kerak.

Yolg'iz yelkan ko'rinmoqda

e-e-i e-e u-i-o-a

Ushbu bir tekis chiroyli unlilar oqimini eshiting. Keyin bu oqimga tez aniq va yengil undoshlarni qo'ying, unlilar oqimining bir tekisligini va chiroyliligini buzmaslikka harakat qiling. Bunda nimani nazorat qilish kerak: gap - so'z (tishlar orasida) yaqin qolsin, halqumda erkin nafas olish jadal bo'lsin. Ushbu mashqni ijro oldidan ham qilish mumkin. Faqat oldin adabiy matnda, keyin esa musiqa bilan. Ijro faqat unlilarda bo'lsa yaxshi natija beradi.

14-mashq Mashqlar uchun tez aytishlar juda yaxshi natija beradi. Tez aytishlarni oldin sekin aytish kerak, so'ngra ularni asta-sekin tezlashtiriladi. A'lo darajaga yetkazgunga qadar davom ettiriladi. Talaffuzni ritmik bo'lishini kuzating. Tezlik darajasini va tovush so'zlarini aniq talaffuz qilishni unutmaslik kerak.

G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi.

Oq ko'zgakka ko'k qapqoq, ko'k ko'zgakka oq qapqoq.

Chigiritka chiyillab chirilladi, va hakozi.

15-mashq Pedagog Vitt maslahat beradi: "Tezlikda gaplarni oxiri ajratib ko'rsatilishiga alohida diqqatni qaratish kerak, bu tovush va so'zlarni aniq talaffuz qilishni yaxshilaydi, lekin ushbu qoidani un-

ulmuslik kerakki, undoshlarni yiriklashtirmaslik, og'irlashtirmaslik durtkor, balki aktivlashtirish zarur".

16-mashq So'lg'in, siniq talaffuz qilish, ayniqsa ijroda tezlik darajasini cho'zilishiga olib keladi.

17-mashq Agar sizda qandaydir tovushlar o'xshamasa, unda oddiy lug'atni oling, uni sizga qiyin bo'lgan harfini olib, shoshilmadan barcha so'zlarni birin- ketin o'qing, sizga qiyin bo'lgan tovushga quloq soling. Ko'p martalab nazoratda bo'lgan tovushni talaffuz qilish sharoitni yaxshi tomonga o'zgartiradi. Bu ishga magnitofonni qo'shish juda yaxshi. Sizga lug'at kerakli harf bilan so'zlarni topishingizga va diqqatni jalb qilishingizga yordam beradi.

18-mashq Akustik va tembrli ovoz xususiyatlarini rivojlantirish uchun halqum va til muskullarini rivojlantirish zarur. Tovushsiz A-E-O larni talaffuz qilish, esnash bo'shlig'ini keng ochgan holda (og'izni emas) 10 marta qaytarish kerak.

Barcha maslahatlar va mashqlardan kerakli xulosa chiqarib olamiz.

Artikulyatsion apparat ichida mashqlarni bajarish ongli ravishda tekshiruv, kuzatuvni talab etadi. Ko'zgu oldida ishlash juda zarurdir.

Jadal erkinlik ichida o'ziga nisbatan juda talabchan bo'lish kerak, ya'ni hech ham siqilishlarga yo'l qo'ymagan lozim. Masalan «qiyshiq og'iz, qoshlarni chimirib, ko'z soqqasidan chiqquday» holatlarda.

Artikulyatsion apparatni mashq qilishda noqulay harakatlarni ko'p martalab qaytarish kerakdir, ya'ni qulaylikni his qilguncha, muskullar charchashidan qo'rqmaslik kerak, lekin yangi qisilishlardan qochish zarur.

d) yaxshi ijrochilarning qo'shiqlarini tinglash juda foydalidir, chunki eshitish orqali qabul qilish muskuli his-tuyg'ularni anglashni yaxshilaydi.

2.4 Niqobda kuylash tushunchasi

“Vokal” termini lug'aviy aytilganda «maska» - italyanchadan «Maschera» (maschera) deganidir. Ijrochini ovoz sadosi burun va burunning yondosh bo'shliqlari bilan bog'liq. Maska tushunchasi yuzning yuqori qismida joylashgan bo'ladi.

Niqobdagi ijro tushunchasi - ijroda o'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, yuqori rezonatorlarni butunlay ishlatish orqali ijroni yuqori tovush mavqeyini namoyon qiladi.

Pedagog Vittaning aytganidek:

«Ovozni to'g'ri qo'yish shundan iboratki ijro tovush niqobga to'g'ri yo'naltirish va uni ushlab turishni (yuqori tishlar ildizida saqlagan holda) niqobdagi ovoz shunday yaqqol ko'rinishi kerakki, uni yuqori tishlaringiz ildiziga qanday urilayotganini xuddi ko'rish bo'lgandek seza olish kerak. Tirgak nuqtasi qancha ichkariga surilgan sari shunchalik tovush yaqqol eshitaladi, bu bilan ovoz chuqur bo'lib tovushni tomoqda qolishga sharoit yaratiladi».

Savol tug'iladi: ushbu hujum nuqtasini qanday qilib yuqori kurak tishlar ildiziga surish mumkin?

Oddiy masala buni yechishga yordam beradi. Og'zingizni oching unga ko'rsatkich barmog'ingizni kiriting ancha chuqur qo'l kafti pastga joylashgan. Barmoqni tirnoq bilan yuqori tanglayga bosish, nafasni olib qaratilgan nafasni chiqarishni boshlang asta sekin tugunga yig'ilgan xuddi fonar nuridek. Ko'rsatkich barmoq tanglayga bosilgan va u xuddi aslaha shkalasidek chiqayotgan havo oqimi issiqligini his qiladi, barmoqlarning eng issiq joyi bu nafas chiqarishning hujum nuqtasi bo'lib xuddi shu yerga ijroda tovush to'lqini oqimi ham tegib o'tadi. Asta sekin diqqatni bir joyga to'plab shunga erishish mumkin, nuqta yuqori tishlar ildiziga maksimal siljiganni anglash qiyin emas. Bundan xulosa qilish mumkinki, bu hislarni tovush bilan tekshirish kerak o'z ovozingizga diqqat bilan quloq soling, unda musaffolikni, ravshanlikni: qidiring, bundan tashqari, o'z his-tuyg'uingizga quloq tuting va ularni eslab qoling.

XX asr fransuz olimi R. Yussion ushbu muammoni aniqladiki:

“Yuzning uch a'zosi asab a'zolari, burun bo'shliq qismi va burunning yondosh bo'shliqlari va ovoz muskullari bilan reflektor bog'lanishi mavjud”. Ushbu ovozni to'g'ri yuborish (havo oqimi) yuz nervini qo'zg'atadi, tanglay gumbaziga tarqatadigan ovoz muskullarini tonusini ko'taradi va ravshanlikni, jarangdorlikni va tembr ovoz go'zalligini kuchaytiradi. Qadimgi Italyan pedagoglari «Niqobdagi ijro tushunchasi»ni his qilish uchun quyidagi mashqlarni tavsiya

qilganlar: “Qulay tonda «M-N-V» tovushlarini ayting, qaqshab titishni his qilib, lablarda va yuqori tishlarda, keng halqumda ozodlikni his qilish lozim”. Agar til ildizi zo‘riqqan bo‘lsa uni ko‘tarish kerak. shunda bu his tuyg‘ular tug‘ilmaydi. Bu -mashqlar birinchi marta ochiq tovush bilan bajariladi “N-N-N-N”, keyin esa yopiq tovush bilan marashga o‘xshagan tovushda “M-M-M-M” bajariladi. Bu mashqlar tomoq ijrosidan xalos bo‘lishga yordam beradi, ular shundog‘ ham amaliyotga kiritilgan. Bunda “N-N-N-N” va “M-M-M-M” «marash» nomi bilan tovushni harakatga keltirishda, «marash» prinsipi mashqlari yordam beradi. Harflarni talaffuz qiling: “MA-MI-MO-MU” niqobda «M» tovushini jalb qilib (yuqori lab qitiqlashishi va yuqori tishlar ildizi zonasini) keyingi unli tovushning his-tuyg‘usini o‘zgartirmasdan, hamda tovush oqimini va uning kuch g‘ayratini yo‘naltirgan holda tomoqda hech qanday zo‘riqish bo‘lmasligi lozimdir. Ish juda qulay bo‘lib, unli tovushdan boshlanadi, albatta hamma Italyan vokalistlari quyi muhit va issiq iqlimda yashaganligi sababli bu mashqlarning ta’sir kuchi yaqqol ko‘rinadi.

Chunki bu muhitda quyosh, dengiz mavjud bo‘lib, o‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdiki, inson qisilishdan ozod bo‘ladi. Bizning sovuq, nam, doimo o‘zgaruvchan muhitimizda insonning barcha his tuyg‘ulari boshqacharoq. Bizda mehmon bo‘lgan «LA SKALA» teatr aktyorlari qanday qilib bu yerda vokalistlar yashaydi va ijro qiladi deb hayron bo‘lishgan, chunki bizda muhit iliq bo‘lib og‘ir qisilishga olib keladi. Bizning boshlang‘ich ijrochilarimiz ko‘pincha halqum siqilishiga duch keladilar, bunga qarshilik ko‘rsatish uchun ko‘tarilgan yelkalar juda epchil bo‘lishi kerak, mashqlar va marash bu kamchiliklarni mustahkamlamasligi lozim. Ushbu xavfli hodisasi to‘g‘risida M.E.Dones Geysor shunday deydi:

“Marashni qo‘llashda juda ehtiyot bo‘lish kerak, u bilan mashg‘ul bo‘lmaslik darkor, chunki u yumshoq tanglayni noto‘g‘ri ko‘tarilishiga olib keladi, ya’ni u manqalikni keltirib chiqaradi. Kalla bosh rezonatorining sezishini, qansharni sezish deb ataydi. Bu tovush yig‘ilganligini, uning yuqori mavqeda ekanligini ta’minlaydi”.

Biz niqob haqida gapirayotgan edik (bosh rezonatorlar), kim tovush hosil qilish uchun havo oqimini qayerga yuboradi? U qanday yu-

boriladi? Tovush hujumi - bu tovush boshlanishi vaqtida nafas olishni yuborishdir. Nafas tor oqimlar bo'yicha, xuddi ukoldek, yuqori mavqelariga qarata yuboriladi (yuqori tishlar ildiziga). Fiziologlar aytishadiki, "tovush hujumi - bu usul va tezlik, bunda nafas olish teshig nafas olish holatidan ovoz holatiga o'tadi. Tovush bog'lamlari qisqa tutashuvining vaqti va darajasini chiqaradi. Hujum ovoz tug'ilishi vaqtiga katta ta'sir ko'rsatadi". To'g'ri hujumga ega bo'lish uchun pedagog M. Petrenko NASATO (italyancha stakancha - parcha, bo'lak) mashqlarni qo'llashni tavsiya qilgan. Boshlovchilarga esa quyidagi mashqlar yordam beradi:

Yuqori tishlar ildizi yordamida juda keskin ravishda aytish kerak: "A-A- A-A" yoki "U-U-U-U". Qulay notada gapirish kerak sizda shunday his tuyg'u paydo bo'lishi kerakki, xuddi bu tovushni siz igna bilan o'zingizga sanchayapsiz.

Yuqori gumbazda aytish kerak: tishlarga sanchib "DE-DE-DE" yoki "DU-DU-DU". Ushbu gumbazni his qilish uchun gul ifori, is-siq kartoshka haqida eslash kerak (bu mashqlar ilgari berilgan edi.). Og'iz juda keng chiroyli bo'lishi kerak.

Kakku qushi ovoziga o'xshatish: "Ku-ku"lash uchun juda yuqori notada ijro qilish kerak.

Ushbu his-tuyg'ularni ijroda qo'llash uchun oldingi mashqlarda sizga qulay bo'lgan bitta notada o'sha unlining yordami kerak.

Tertsiyani ijro qilish uchun bitta nota LEGATO (cho'zibroq) ikkinchisi esa STAKKATO (unchalik cho'zmasdan, parchalamasdan), har bir tertsiyadan oldin sekin tempda nafas oling. Pedagogik vokal amaliyotida yumshoq va qattiq hujum ishlatadi, bu o'quvchilarni qobiliyatini yakka holda aniqlashga yordam beradi. Unda tovush uzatilishi so'niq bo'lsa (so'niq va piri-pirash) bir qancha muddat tovush bog'lamlarini faollashtirish uchun qattiq hujumdan foydalanish ayni muddaodir. Aksincha agar tovush uzatilishi qattiq va tomoq tovushi qattiq bo'lsa, unda yumshoq hujumni qo'llash foydalidir. Lekin bunda juda zukko bo'lish kerak, ya'ni bu tovush uzatilish usuli kirish yo'llarini tovush tashkil qilishda keltirib chiqarmasin. Nafasni yuqori mavqega aniq jo'natish, bu uni hujum sanchishi deyiladi va bosh rezonatorlarini jaranglashiga olib keladi. Ovoz bog'lamlari kamertonga tegishlidir.

Rezonatorsiz jaranglaydigan kamerton juda sekin jaranglaydi. Uni urgandan keyin quloqqa tutish kerak, lekin unga rezonator qo'ysangiz (hech bo'lmaganda shisha idishni) siz shunda kamerton-dan chiqayotgan ovozni kuchayayotganini eshitasiz. Xuddi shun-day narsa ovoz bilan ham sodir bo'ladi, bunda kamerton bosh va ko'rak rezonatorlari bo'lib hisoblanadi bil faqat ularni yoqish va to'g'rilashni o'rganish kerak.

2.5 Vokalda esnash

Keng erkin hiqildoqning yuqorida tutgan o'rni, bizga tovushni faol hujumda, yumshoq tanglay ko'tarilgan holatda bo'lishi kerakligini ta'minlaydi. Tanglay pardalari Lamperti aytganidek:

“U shamol tufayli do'ppayib chiqqan yelkan ko'rinishidek bo'lishi kerak”.

Pedagog Dones Geysler maslahat beradi:

“Ayrim hollarda barmoqlar bilan kichik tilchaga teginib ko'rish va yumshoq tanglay va tilchani qanday ko'tarilayotganini his qilish ko'rish lozim”. Vokal adabiyotida bu ijrodagi esnash, vokalli esnash, yarim esnash deb ataladi. Halqum muskullari faollashganda (esnov, yumshoq tanglay) jag'lar qisiladi, til ozod bo'ladi, hiqildoq tushadi.

E.Karuzo ijrochiga:

“Ko'zgu oldida turib tomoqni ochib mashq qilish foydali va bu bilan tanglayni ko'rishga harakat qilish, xuddi biz tomog'imizni vrachga ko'rsatmoqchi bo'lganimizdek” - deb hisoblaydi.

A.G.Menabeni esnov haqida mana nimalarni yozadi:

“Ijro tovushning to'g'ri tashkil qilinishida yumshoq tanglay butunligicha dimog'ni halqumdan ajratadi. Ya'ni ko'tarilgan holatda esnovga yaqin bo'ladi. Esnoq nafas olganda tayyorlanadi va ijro tovush tashkil qilishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Unda halqum bo'shlig'i kengayib uning rezonatorlik qobiliyatlari kattalashadi, tovush kuchi o'sadi. Tanglay bu holatda yuqori ko'tarilgan, yumshoq halqumning ijro tovushini to'g'ri shakllanishi uchun shart sharoitlar yaratadi, uning aylanasi va yuqori mavqei esnoq vaqtida til ildizlari pastga tushishini ta'minlab, hiqildoq osilgan holda, til osti suyagi ham shunday holatda bo'ladi. Shuning uchun esnoq metodik qo'llanma bo'lib namoyon

bo'ladi. Erkin holda hiqildoqni tushishida yumshoq tanglayni esnoqda zo'riqishi, asab bog'lamlari orqali-diafragmani kerakli tonusini keltirib chiqaradi. Ovoz burmalarini zo'riqishiga ham ta'sir qiladi, u aralash registrni tashkil qilishi uchun zarurdir".

Vokal amaliyotida yarim esnoq haqida gapirish qabul qilingan, bu dalil nima bilan ajratib ko'rsatilgan - bu ijro esnoqi oddiylikdan kamroq kuzatish kerak demakdir, boshidan nafas olishni boshlamoq, og'iz halqumini yarim esnoqda to'g'rilashga mos kelishi shart. Agar qattiq tanglayda yuqori tayanch bo'lmasa unda tovush ravon, tez, ochiq, sof bo'ladi. Bunday tovush xalq ijrochiligida qo'llaniladi. Agar tovush yumshoq tanglayda aks etsa u yirtiq, metalsiz, nursiz xira, burun aksi bo'ladi. Tovushni burunga yo'naltirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Chunki bu hodisada u oddiy, jirkanch bo'lib qoladi.

Mashq: agar boshlovchida burun tovushi bo'lsa, unda ijro vaqtida barmoqlari bilan burnini qisishga majburlang, ya'ni o'zida bu kamchilik mavjudligini bilsin. Nafas chiqarishga hech qanday ziyon qilmaydi, chunki ijroda nafas chiqarish burundan bo'ladi.

III-bob. QO'SHIQCHILIK OVOZLARI TURLATI

3.1 Ovoz registrlari haqida

Garsianing klassik aniqlashi bo'yicha: Registr tushunchasida bir qator ketma-ket va bir turdagi ovozlari tushuniladi, bir mexanizm ichki tuzilishi harakati orqali ishlab chiqiladi. Ikkinchi turdagi tovush tashkil qilish usuli ham mavjud bo'lib: ko'krakli va falsetli (fistula)dir.

Ko'krakli - ovoz teshigini batamom tutashuvi bo'lib, bo'g'g'img'lar o'zining butun kuchi bilan tebranadi va hiqildoq bu yerda past, quyi joylashadi Akustika tomonidan kuzatilganda tovushning katta boyligi bu uning kuchidir,

Falsetli - ovoz teshigini, tirqishini butunlay yarim tutashuvi hisoblanib bog'lamlarning faqatgina chetlarini tebratadi. Akustika tomonidan tovush obertonlar sababli keskin farq qiladi, ko'krakka nisbatan musaffo, asl falset professional opera ijrochisi registridek hisobga kirmaydi.

Ko'krak registri uchga bo'linadi: ko'krak, medium (mikst), boshli bo'ladi.

Erkaklarda u ikkita - ko'krak va bosh; ayollarda uchta - ko'krak, bosh, mikst.

Mikst - bu ko'krak ijrosidan boshga bir xil me'yorda o'tishi, bunda bog'lamlar yumilishi o'rta joylashuvini egallaydi.

Mikstda ko'kraklar va bosh rezonatorlari ham ishlaydi. Bu ishda mikst ustidan eshitish nazorati juda muhim va his tuyg'ularni qidirishdagi qulaylik bo'lib ham xizmat qiladi. Ijrochi siniq notalardan qochishi kerak. Yaxshi nafas olishni ovoz orqali nazorat qilib to'g'rilab va zo'rg'a bilinayotgan unli tovushni, uning tubanlik mohiyatini o'zgarganligini, unlining yopinchi'g'i deyiladi. Shuning uchun ochilish va yopilish tovushlari atamalari bordir.

Yopilgan tovush - bu tembr bo'yicha ko'proq yaxlitlab yuqori va pastki rezonatorlarning maksimal qo'llanilganligidir. Va bir vaqtda tayanch hissini saqlashdir. Vokal ijrosida tovush yopilishi (berkitilishi) oson ishlaydi, halqum me'yorda kengayadi, hiqildoq esa o'zining

me'yoriy holatidan pastga tushadi. Tovushni to'g'rilash juda yuqori va pastki notalar orqali o'z vaqtida sodir bo'ladi.. Ochiq (sof) tembrdard haddan tashqari foydalanish boshlang'ich o'qitish davrida tovushlarni noto'g'ri shakllanishiga olib keladi. Bu juda ko'plab ovozlarni muddatidan oldin yo'q bo'lishini asosiy sabablaridan biridir. Ayniqsa erkaklarning yuqori ovozini ochiq tembrda ijro qilishi zararlidir. Ayol ijrochilarning ochiq tovushda haddan tashqari foydalanishi, ularda har xil nuqsonlar paydo bo'lishiga va ovozni tez eskirishiga, buzilishiga olib keladi. Ushbu vazifani yodda saqlash uchun qo'shiq aytishni endigina boshlaganlar nimani unutmasligi kerak?

1. Ovoz tembrini o'rta tonlarda tuzatish, uning chiroyliligi, yopil-magan va ochilmagan hamda sof bo'lishi mumkin emasligi.

2. O'rta registrlarning tonini bir tekis to'g'ri o'tishini kuzatish, o'z o'ziga ovozini sinishiga, o'zgarishiga yo'l qo'ymaslik bu ko'krak va bosh ijrodagi tovushining aralashuvini ta'minlaydi.

3. Tovushning "rang" erkin va jarangdor bo'lishini kuzatish tuban va bo'g'iq, xunuk va eshitilmaydigan qiladi. Garsia aytganidek tovushda quyidagilar bo'lishi kerak:

- past (quyi) hiqildoq;
- tilning qoshiqsifat shakli;
- yuqori yumshoq tanglay.

3.2 Vokal mashqlari bilan shug'ullanish bo'yicha bir qancha maslahatlar:

1-mashq - tabiiy, butun, hech qanday kuchlanishsiz, unilarni o'zgartirmasdan bir xil kuchda ijro qilish kerak.

Glinka ko'rsatmasi: "Mashqlarda tovushni kuch ishlatmasdan cho'zish. Endi boshlayotganlar uchun mashq juda oddiy ter-siya va kvinta intervallarida bo'lishi kerak".

Vokal ijrochilari qo'shiq aytish uchun birinchi navbatda nafasni to'g'ri olishdan boshlash kerak deyishadi. Vokal o'qituvchilari ijroda «A» tovushini ishlatishdan boshlashni tavsiya qilganlar. Chunki bu unlida ajoyiblik ko'proqdir. Hiqildoq tinch, pastda joylashgan bo'ladi, halqum ochilgan, kengaygan va yumshoq tanglay ko'tarilgan bo'ladi. Ko'pincha o'quvchilarga «A» tovushini aytish qiyin, «0» yoki «U»

unlisi esa yengilroq bo‘lib tuyuladi. Pedagog Vitt maslahati bo‘yicha:

“Yaxshi shakllanadigan va yaxshi jaranglaydigan unlini topish qulaydir”. Glinka buni shunday atagan: “Oldin yengil bo‘ladigan tovushlarni aytish kerak”. Albatta keyingi mashqlarda barcha unlilardan foydalanish kerak. Ijro matnidagi unli va undosh tovushlarni navbatma-navbat kelishida tovush bir tekis, iloji boricha chiroyli bo‘lishi kerak. Tovush tekisligi musiqali interval, to‘xtalishlarni yengilishiga, unli va undoshlarni o‘zgarishiga tobe bo‘lmasligi kerak. Barcha unlilar bitta vokal shakliga ega bo‘lishi kerak. Undoshlar va unli tovushlarni, ularni vokal chizig‘idan chiqarib tashlamasligi, ular yengil va aniq talaffuzda bo‘lishi hamda unlilar oqimini bo‘lmasligi kerak. Ovozni to‘xtamasdan chiroyli va tekis jaranglashi ijroning asoslaridan biridir. Bunga chiroyli nafas olish jarayonlari va tovush hajmi mukammalligi orqali erishiladi.

Nafas olish - bu pedalni bosish, tovushlarni birgalikda bog‘laydigan barcha mashqlarni LEGATOdan tashqari ijro qilish demakdir. Kantilena - nafas olganda bir notadan ikkinchi notaga hech qanday silkinishsiz, to‘xtamasdan bir tekis o‘tishni bildiradi. Buni taqinchoq bilan tenglashtirish mumkin, ya’ni bir ipga birin -ketin durlarni o‘tkazishdir yoki skripkachining skripka chalishidek, kamonchani simlar oralab bir tekis ravon kelishidir. LEGATO va KANTILENA ustida ishlashdan oldin oddiy asar va mashqlarni tinch tempda ijro qilish kerak.

M.Garsia tovush tekisligi LEGATO haqida shunday deydi: “Bir bo‘g‘indan ikkinchisiga o‘tayotganda, bir notadan ikkinchisiga o‘tishda ovozni silkinishsiz va bo‘shashtirmasdan aytish kerak. Xuddi barcha qurilmalar faqat bir tekis va davom etadigan tovushdan tashkil topsin. Barcha notalarni bir tembrda qat’iy saqlash kerak. Tembr tekisligi hiqildoqning bir nusxali ishlashidan vujudga keladi”.

FORTE va PIANO ijrosiga ko‘ra pedagog Vitt maslahat beradi:

“Ijroni o‘rganayotganlar shuni unutmasligi lozimki, ovoz kuchi uni boshqarishda oson oldinga o‘tadi. Yaxshi ijro etish uchun ijrochi o‘z ovozini kuch bilan itarmasdan, balki o‘stirishi kerak”.

Vokal maktabining eng yaxshi natijalaridan biri - bu o‘z-o‘zini eshitish va nazorat qilish orqali sodir bo‘ladi. Birinchi mashqlardan o‘z ovozini eshitishga o‘rganish, uni yaxshi bo‘lmagan holda

ham qabul qila olish, shuningdek uni xuddi o‘simlik singari o‘stirish saqlash, sevish orqali ovoz jaranglaydi va ravshanlashadi. Mashqlar birinchi notalar nomi bilan kuylashdan boshlash kerak, lekin u barcha vokal talablariga javob berishi darkor:

O‘zini o‘qishga bo‘lgan qiziqishini, jismoniy va psixologiy tayyorgarligini tekshirishi kerak. Bo‘g‘inlarni aytamiz: «VA» «MA» yoki «DA». O‘zingizga qulay bolgan bir tovushni olib nafas chiqqunicha ushlashingiz kerak (nafasni oxirigacha siqib chiqarmang). Tovush kuchsiz bo‘lgunicha nafas berishni kuchaytiring, tovush chiroyli va tekisligini kuzating. Nafas olganda charchamang bo‘lmasa tovush qaltiraydi, bu mashq ijro nafasini his qilishga yordam beradi.

Va - va - va - va - va   Va - va - va - va - va   Va - va - va - va - va

Ma - ma - ma - ma - ma. Ma - ma - ma - ma - ma. Ma - ma - ma - ma - ma. Ma - ma - ma - ma - ma

Da - da - da - da - da - da. Da - da - da - da - da - da. Da - da - da - da - da - da. Da - da - da - da - da - da.

Birinchi notadan oldin unlini FORTE keyin PIANOda ayting. Diqqat: nafas uzatilishida tovush sifati va tekisligini nazorat qiling. Nafas tekis, faol, silkinishsiz uzatiladi. Ijro vaqtida gavnani to‘g‘ri holatda bo‘lishni kuzating.

A - a - a - a - a - a

U - u - u - u - u - u

Bitta notada hamma unli larni shoshilmasdan bitta nafasda ayting (A, E, I, O, U - A, O, E, I, U). Tovush sifati va uning tekisligini nazorat qiling, bunda unli lar ketma-ketligi o‘z-o‘zidan ko‘rsatilmagan. Bu unli lar tartibi tovush artikulyatsiyasining tekisligini, me‘yoriyligini, qulayligini ta‘minlaydi, faqatgina «A» tovushida hiqildoq qisilganligidan tashqari holatlarda. Bunday holatda qulay unli dan boshlash

chunki mana shu qiyinchiliklarga ko'ra ko'pgina pedagoglar
 o'qitishni ijro qilishga qat'iy qarshidirlar. Ayniqsa bu boshlang'ich
 o'qitish davrida sodir bo'ladi, chunki ijrochining diqqati boshqa
 yo'lga qaratilgan bo'ladi. va bu tovush sifatida namoyon bo'ladi..

A - E - I - O - U.   A - E - I - O - U.   A - E - I - O - U.

Marash «M» tovushini qo'shib aytish kerak, til ildizi to'g'ri
 joylashganiga ko'nikish uchun og'izni ochish, lablarni yumshoq
 hilashtirish (yopish) va «M» tovushini uzoq cho'zib aytish, lablar
 tepasida qitiqlash va titrash bo'lishiga olib keladi. Agar til ildizlari
 ko'tarilgan bo'lsa, bu tuyg'u bo'lmaydi.

Ijroda birinchi notali bo'g'imlarida «MA-ME-MI-MO-MU»
 (shoshilmasdan, osoyishta kuyiang), «M» eng birinchi tovush, marash
 sifatida talaffuz qilinadi. Xuddi oldingi mashqlardagidek, keyingi unli
 tovush xuddi shu yerga, ya'ni tepa tishlarga, shu kenglik va aylanalik
 darajasida og'izning tabiiy bo'lishini, hiqildoqning ozod bo'lishini,
 nafasni o'tkazuvchan bo'lishini kuzating. Mashq tayanchini his qi-
 lishga yordam beradigan tovushni oldinga suradi.

Ma-me-mi-mo-mu. Ma-me-mi-mo-mu. Ma-me-mi-mo-mu. Ma-me-mi-mo-mu!

6. Garsia va Lamperti mashqlarida boshlovchilar uchun bitta notada
 shunday so'zlarni aytish lozim «Mama - Miya», «Tatta - ta» va hakozi.

Mama-miya tatta-ta. Mama-miya tatta-ta. Mama-miya tatta-ta. Mama-miya tatta-ta.

7. Boshlovchilar uchun «L» undoshi juda yaxshidir. Bitta notada

Erkaklar ovozlari:

Lirik tenor - juda sof jarangli ovoz. Diapazoni: "Do" kichik oktava - "Si-Do"-Re 2-chi oktava.

Dramatik tenor - kuchli jarangdor ovoz. Diapazoni: "Do" kichik oktava "Do" 2-chi oktava.

Lirik bariton - yumshoq harakatchan ovoz. Diapazoni: "Lya" katta oktava - "Iya" 1- chi oktava.

Dramatik bariton - kuchli va jarangdor ovoz. Diapazoni: "Sol" katta oktava - "sol" 1-chi oktava.

Bas - erkaklarning eng pastki ovozi. Diapazoni: "Mi" katta oktava - "Fa1- chi oktava).

Bas-profundo - eng pastki va ko'krak qafasi orqali ijro etiladigan ovoz. Ko'pincha cherkovda ijro etiladigan qo'shiqlarda ko'proq ish-lutiladi.

3.4 Ovoz bilan ishlashning keyingi bosqichlari.

Ovozni harakatchan va tezkor bo'lishida oddiy mashqlardan saboq olinadi va chegaralangan miqdorda hiqildoqni charchatmaslik uchun juda tinch tempda ijro qilinadi. Bu ishda asosiy prinsip: talaffuzni aniqlashdir, chunki hammasi aniq, to'g'ri, ritmik bo'lishi uchun. Oldin oktava diapazonida - gammalar aniq, ravshanligi muallaq bo'lmasa, unda bo'g'inlar qo'shiladi: DA-DE-DO, yoqimli - LE-TA-TA.

texnik vazifalari uchun quloq osishni o'rgatadi. Tezkorlik ishiga fa
hiqildoqni ozod etilganidan keyingina kirishish mumkin.

Ijrochida toza intonatsiya (talaffuzni) yetishmasligi, koordinats
(ovozni to'g'rilash) yo'qligi, vokal ko'nikmalarini yetishmasligi yo
eshitishni yaxshi rivojlanmaganligida bo'lishi mumkin. U ham
ham atrofdagi nazorat orqali ongli ravishda o'z-o'zini nazorat qili
tufayli amaliyotda rivojlanadi. To'g'ri intonatsiyaga erishish uch
ko'p mehnat va sabr bilan ishlash talab etiladi. Ijro jarayonida qini
chilik tug'diradigan interval yoki asar parchasini musiqadan «yu
olish» va LEGATOda qulay bo'lgan unililardan 1-2-tongacha past
yoki yuqoriga olib o'tish mumkin. Bu parchani xuddi vokal mashq
dagidek ijro qilish lozim. Musiqada alohida tovushlar mavjud ema
har bir ijro qilingan tovush keyingisini tayyorlaydi. Bunga pianino
Gofman tomonidan shunday ta'rif berilgan: "Bitta barmoq chalaq
qolganlari tayyorlanadi". Alohida notalar bu chiroyli ijro emas.

Ijro - tanaffussiz ovozning mantiqiy harakati hisoblanadi. Bu is
albatta - alifbo saboqlaridan boshlanadi.

Professional ovozni texnik tayyorlashga va oldinga qo'yilga
maqsadlarga erishishda qanday talablar qo'yilganligi to'g'risi
sanab o'tamiz:

FORTEPAINO MEZZO FORTE - ijro qilishni bilish, ovozni t
zalash;

Ovozni turli tembrli ranglarga ega bo'lishini bilish;

Xromatik va diatonik gammalarni to'g'ri ijro qilish;

Surilish harakatiga ega bolish (koloratura);

Notalarni turli usullar bilan bog'lash: **LEGATO**; **PORTAMENTO**
STAKKATO;

Texnik tomondan qo'llashga ega bo'lish;

Turli qiyinchiliklarning ritm va tempini tushunish;

Ovozni mukammallash ustida ishlash haqida: Biz vokal texnikas
ni mukammallashtiramiz. Vokal texnikasi atamasi ijrochining barch
ovoz hosil qilish qismlari ishining bir-biriga ta'siri deb tushuniladi.

IV bob. METODIK TAVSIYALAR

4.1 Bo'g'inlarda undosh tovushlarning aniq talaffuz qilishga doir mashqlar

1. Bo'g'inlarni o'qing:

Pa, po, pu, pi, pe.

Ap, op, up, ep, ip.

2 So'zlarni aniq talaffuz qilishda tovushlarning birikmalariga doir mashqlar:

Ikki, uch va to'rt bo'g'inli undosh tovushlarni ovoz chiqarib o'qish:

Sayyoh, kirish, quymoq, solmoq, Halima, Gulpushti, xizmat, vog'moq, baliq, mug', mag'rur, husnbuzar, dimog'dor, bo'linma, boshqarmoq, so'ramoq, chaqirmoq, boqmoq, mato(bo'z), qarash (boqish), gulxan, kasalxona, uchrashmoq, kuzatuvchi, formalı kiyim.

3. Iborali gaplarda tovushlarni va so'zlarni aniq va ravon talaffuz qilishga doir mashqlar:

Undosh tovushlarni va so'zlarni aniq va ravon talaffuz qilishi uchun tez aytishlardan foydalanishi maqsadiga muvofiq, qaysiki talaffuzga qiyin bo'lgan undosh tovushlar birikmalardan iborat tez aytishlarni o'qishni boshqarishi, sekinlik bilan boshlab har qaysi so'zni va har bir tovushni aniq talaffuz qilishi kerak.

Asta sekin talaffuz tezlik darajasini asta ko'tarib lekin talaffuzni aniq va ravon talaffuz qilishni pasaytirmang.

Tez aytishlar:

Maysa, hovlida o't

Maysani ustida o'tin; bir o'tin, ikki o'tin: o'tini ustida o'tinni yorma, lak-lak elak, elakka un kerak:

G'ani g'ildirakni g'ildiratdi.

Bilimli bola Bilolmi? Bilol bilimli bolami?

Bahodir bayroqni Botirga berdimi? Botir Bahodirga bayroqni berdimi?

Qishda kishmish pishmasmish, kishmish pishsa qishmasmish:
Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uloqcha – uzun quloq.

Gulsara gulzor oralab gul sanadi

Tez aytgin –u tez gapir, tez aytganga bir patir

To‘lqin topishmoqni to‘g‘ri topdi.

Unga katta bo‘lmagan tez aytishuvchilarni bir qafasda talaffuz qiling.

Talaffuz qilishda ravon nutqqa va so‘zlarni qo‘shib o‘qishga e‘tibor bering.

Har bir mashqni oson va yengil hech qanday qiyinchiliksiz bajar-guncha ishlanadi.

Diksiya ustida ishlash uchun ovoz va so‘zlashishni nutqiga va ovozga e‘tibor berish kerak. Tez aytishlarni ma‘nosini to‘g‘ri yetka-zib berish, kerak joyda to‘xtash o‘z vaqtida nafasni yig‘ib olish katta ro‘l o‘ynaydi. Yaxshi diksiyaga erishish uchun har kuni 10-15 minut mashg‘ulot o‘tkazishi kerak. Oldingi mashqlar ustida aniq ishlab chiqilgandagina keyingi mashqlarga o‘tiladi.

4. Lablarni harakatlanishi rivojlantiruvchi mashqlar:

i –i-i-i-i-i (lablar kulgan holatda)

o-o-o-o-o (lablar dumaloq)

u-u-u-u-u (lablar naycha shaklida)

5. Undosh tovushlarni talaffuz qiling: (avval tovushsiz, keyin ovoz bilan)

s-s-s-s-s (lablar kulgan holatda)

sh-sh-sh-sh, j-j-j-j (lablar oldinga cho‘zilgan dumaloq shaklda)

6. Bir nafasda bir necha tovushlarni ravon va qo‘shib talaffuz qiling:

I-i-i-i- u-u-u-u (lablarni avval cho‘zing, keyin nay shakliga keltiring)

U-u-u-y-y-y-y-y (lablar nay shakldan jilmayish shakliga o‘tadi)

o-o-o-y-y-y-u-u-u (lablar,dumaloq, nay jilmayish qilish).

s-s-s-sh-sh-sh (s tovushini talaffuz qilishda lablar cho‘zilgan lekin talaffuzda lablar oldinga cho‘zilgan;

z-z-z-j-j-j (z tovushini talaffuz qilishda lablarni cho‘zing, j tovushi-da lablarni oldinga cho‘zing)

7. Tovushlarni aniq va ravon talaffuz qiling, mustahkamlang;

O‘yin, dazmol,daryo, baliq, huquqshunos, janub, arpa, institut,

qull, qorin, sharbat, maktab, do‘mbira, supurgi, belbog‘, velosiped.
So‘zlarni talaffuz qilishda lablar holatiga oyna oldida e‘tibor bering.

Maqollarni, tez aytishlarni va matnlarni o‘qing so‘zlarni va iboralarni aniq va ravon talaffuz qilish uchun lablarni to‘g‘ri holatda bo‘lishiga e‘tibor bering.

Bir-biriga suyangan, kurashda yutadi.

Aqlni ahmoqdan o‘rgan.

Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni.

Bilimdan ortiq boylik yo‘q. Bilgan o‘qir –bilmagan to‘qir.

O‘ynab gapirsang ham, o‘ylab gapir.

8. Pastki jag‘ni rivojlantiruvchi mashqlar:

Erkin holatda pastki jag‘ni pastga tushiring, tishlar orasi ikki barmoq oralig‘ida qolishi kerak.

Nafas chiqarganda unli tovushni chiqarish

a-a-a-a-a-a, ya-ya-ya-ya (ikki barmoq oralig‘ida)

o-o-o-o-o-o, yo-yo-yo-yo (bir barmoq bo‘lsin)

i-i-i-i-i-i (o‘g‘iz sekin ochilsin)

Unli tovushlarni ovoz chiqarib talaffuz qiling:

a-a-a-a-a,

ya-ya-ya-ya,

o-o-o-o-o,

u-u-u-u-u,

e-e-e-e-e.

Bitta nafasda bir nechta unli tovushlarni mashq qiling:

a-a-a-e-e-e,

u-u-u-i-i-i,

ya-ya-ya-o-o-o.

Maqollarni va tez aytishlarni og‘izni katta ochib talaffuz qiling:

Kichkina demang bizni, ko‘tarib solamiz sizni.

Komil kecha ko‘chat ko‘chirdi, ikkalasi bir gul.

A, Ya tovushlarini aniq talaffuz qilib she‘rni o‘qing:

Akmal, qalbingni ochgil sevganing oldida,

yangi yerda xalq yaratgan yangi bo‘stonni qurish

Mashqlarni bajarayotgan vaqtingizda pastki jag‘ni pastga tushirib, unli tovushlarni avval ajratib talaffuz qiling:

4.2 Diksiyani rivojlantiruvchi mashqlar:

Nafas oling nafas chiqaring va o‘qdek talaffuz qiling, unlilar qisqa undoshlarni uzun talaffuz qilish kerak.

Po-po-pa;

Bu-bu-ba;

Ku-ku-ka.

Har bir tovush yangi nafas olib chiqarishda talaffuz qiling. Mashqni 5 marta qaytarish kerak.

Bu mashqni aniq bajarish bir nafasda so‘z ikki bo‘g‘inni talaffuz qilish kerak.

Pu-bu, po-ba, pa-ba.

Nafas olib, nafas chiqarganda unli tovushlarni qisqa undoshlarni uzun holatda talaffuz qilishga harakat qiling.

Quyidagi tovushlar:

Rlu-rlo, rlu- rlu, rli-rli.

Har bir harfni aniq artikulasiya qiling sekinlik bilan, harflab o‘qing:

O-T-T-O-P-O-O

Quyidagi unli tovushlarni ketma-ket har bir tovushni bir nafasda cho‘zibroq talaffuz qiling:

a-o-u-e-i-o‘

Avval har bir tovushdan keyin nafas yig‘ing keyin har bir nafasda A-O-U tovushlarini talaffuz qiling. Havo to‘ldirib E-I-U keyin bir nafasda ketma-ket hamma tovushlarni talaffuz qiling.

4.3 Qo‘shiqlardagi bo‘g‘inlar:

Mi-Me-Mo-Ma- Mu bir ohangda asta – sekin ko‘tarib kuylash.

Mo-Mo-Mi-Ma-Mu tertsiya bilan (2 marta)

Xuddi shunday faqat hamma notalar bilan kvintagacha.

Har xil hamma ovozlar uchun;

Mi-yo-mi-yo-mi-ya-yo

4.4 Ovozni qizdiruvchi mashqlar

Eng yaxshisi uni yopiq ovozda aytish kerak. Kuylash paytida asta - sekin tanglayni ko‘tarib kuylash shart: e-mi- yo- li- ya- za-sa nota qo‘yish

Keyingi ovoz qizdirish mashqlari :

Bom-Bom-Bom, buni ijro qilishganda “B” ga hujum aniq bo’lishi, faqat lablar ishlashi kerak.

Bu ashula ham oldingisini davomi ‘Bo’m- Bom-Bom, keyingi 6 ohang “Bom mo -Bom- mo -Bom-mo” deb aytiladi.

Keyingi ashula ijrosidagi maxsus tayorgarlikni, vokal texnikasiga ega bo’lganligini talab qiladi.

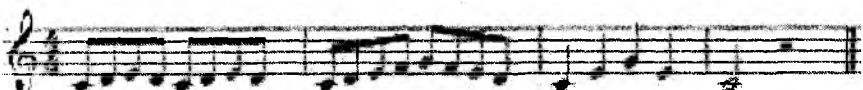

Hamma jumalani bir nafasda aytishga harakat qilishi kerak. Avval qisqa nafas, lekin keyin zanjirsimon nafas olish kerak.

“Bo-Da -Bo-Da” har xil unvida aytish kerak.

Oxirgi ashulada zanjirsimon nafas olib artikulatsiya apparatlarini aniq, tez ijro qilish talab qilinadi (A tovushida).

4.5 Test savollari

1. Ovozni tashkil qiluvchi barcha a’zolar qanday ataladi?

- a) asab sistemasi tovush
- b) chiqaruvchi apparat
- c) diafragma
- d) ovoz apparati.

2. Ovoz apparatini tashkil qiluvchi a'zolarga quyidagilarning qaysi biri kiradi?

- a) og'iz va burun bo'shlig'i, diafragma
- b) hiqildoq, tovush naychalari, tomoq
- c) traxeya, bronx, o'pka, ko'krak qafasi
- d) barcha javoblar to'g'ri

3. Tovush tashkil qilishda yana qaysi a'zo qatnashadi?

- a) qalqonsimon muskullar
- b) asab sistemasi
- c) tovush burmalari
- d) ichki muskullar

4. Bu havo o'tish tezligini va ovozlarni tashkil bo'lishida burmalar tagidagi bosimni, ular kuchini o'zgarishini tartibga soladi.

- a) diafragma
- b) hiqildoq, halqum, bo'g'iz
- c) burun bo'shlig'i
- d) og'iz bo'shlig'i

5. Qo'shiq aytish jarayoni nimadan boshlanadi?

- a) havo chiqarishdan
- b) tovush chiqarishdan
- c) nafas olishdan
- d) bo'g'iz muskullari qisqarishidan

6. Ijro asosining poydevori bu -

nafas

diafragma

ovoz apparati

ovoz tashkil etilishi jarayoni

7. Nafas olish necha ko'rinishda bo'ladi?

- a) to'rtta
- b) uchta

- c) ikkita.
- d) beshta.

8. Vokal bu - ... deganidir:

- a) italyanchadan «maschera» - maska
- b) ashulachilik san'ati keng tarqalgan musiqa janri va shakli,
- c) she'riy va musiqiy obrazlar bir-biriga uyg'inlashgan holda du-nyoga kelishi.
- d) barcha javoblar to'g'ri.

9. Tovushning pastki tayanchi bu...

- a) ko'krak osti rezonatorlari.
- b) ko'krak rezonatorlari.
- c) ko'krak ustki rezonatorlari.
- d) ijro rezonatorlari.

10. Vokal adabiyotida ijrodagi esnash necha turga bo'linadi.?

- a) bir turga (vokalli esnash).
- b) uch turga (ijroda esnash).
- c) ikki turga (vokalli esnash, yarim esnash)
- d) hech qanday turga bo'linmaydi.

11.) Ijro ovozi nutq ovozidan qanday farq qiladi?

- a) diapazoni va kuchi bilan.
- b) tembri bilan.
- c) ovozning rang-barangligi bilan.
- d) barcha javoblar to'g'ri.

12. Nafas olganda bir notadan ikkinchi notaga hech qanday silkinishsiz, to'xtamasdan bir tekis o'tishi, bu

- a) kantilena.
- b) legato.
- c) diafragma.
- d) ovoz rezonatori.

13. Ijro tovushini tarbiyalashda ishni nimadan boshlash kerak?

- a) vokal undoshlarini shakllantirishdan.
- b) vokal tovushlarini to'g'ri talaffuz qilishdan.
- c) vokal unlilarini shakllantirishdan.
- d) so'zlani aniq, to'g'ri talaffuz qilishdan.

14. Registr tushunchasi bu...

- a) bir qator ketma-ket va bir turdagi ovozlardir.
- b) bir mexanizmni ichki tuzilishi harakati orqali ishlab chiqilishidir.
- c) ko'kraklar va bosh rezonatorlarining ishlashidir.
- d) to'g'ri javob A va B

15. Ko'krak registri necha turga bo'linadi?

- a) uch turga.
- b) ikki turga
- c) to'rt turga..
- d) bir turga.

16. Ijrochi yaxshi ijro qilishi uchun nimalarga e'tibor berishi kerak?

- a) o'z ovozini kuch bilan siqib chiqarmasligi.
- b) o'z-o'zini eshitishi.
- c) o'z-o'zini nazorat qilishi.
- d) barcha javoblar to'g'ri.

17. Ijro bu...

- a) Tanaffuzsiz ovozning mantiqiy harakatidir.
- b) Nafas chiqarish (tovushli) dir.
- d) nafas olish (tovushli) dir.
- c) koordinatsiya (ovozni to'g'rilash) dir.

18. Havо o'tkazish bo'shlig'ida (burma usti va osti yerida) tovushlar chidamligi» akustik o'zgarishlarga uchraydi, kuchayadi va bu bo'shliqlar nima deb ataladi?

- a) diafragma.
- b) rezonator.
- c) diktsiya.
- d) ovoz registrlari.

19. Tovush soʻzlarini aniq talaffuz qilish bu-... deyiladi.

- a) Diksiya.
- b) rezonator.
- c) diafragma.
- d) registr.

20. Ijrochi ijro qilayotganida...

- a) ogʻizni chiroyli ochishi kerak.
- b) tilni toʻgʻri qoʻyishi kerak.
- c) nafasi siqilmagan boʻlishi kerak.
- d) yuzi erkin boʻlishi kerak.

21. ... Bu ovoz apparatining bir qismi boʻlib, nutq tovushlarini shakllantiradi va uning tarkibiga kiruvchi artikulyatsion apparat aʼzolaridan biridir.

- a) diksiya.
- d) artikulyatsion apparat.
- c) rezonator.
- d) registr.

22. Quyidagilarning qaysi biri artikulyatsion apparatga tegishlidir?

- a) yuz, lab, til.
- b) tishlar, jagʻlar.
- c) tanglay, xalqum, boʻgʻiz.
- d) barcha javoblar toʻgʻri.

23. Artikulyatsion apparat ishining sharti bu...

- a) harakatchanlik.
- b) tabiiylik.
- c) faollik.
- d) toʻgʻri javob B va C.

24. Mashqlar uchun. .. juda yaxshi natija beradi

- a) tez aytishlar.
- b) oynaga qarab mashq qilish.
- c) she'r va parcha o'qish.
- d) ko'proq nafas olish.

25. Qo'shiq aytishda esnoq...

- a) torayadi.
- b) kengayadi.
- c) cho'ziladi.
- d) to'xtaydi.

26. Inson a'zosidagi egiluvchan tana bu -. .. deyiladi.

- a) Tovush burmalari.
- b) og'iz muskul.i
- c) manglay bo'shlig'i.
- d) muskullar.

27. «Ovozni tarbiyalashning boshlang'ich davrida qo'shiqchi shuni esda tutishi kerakki, ya'ni tovush bilan emas, balki aql bilan o'rganish lozim, uni charchatib hech qanday vosita bilan ham yaxshi holatga keltira olmayсан. Aqlli bosh omadli ishlarning kafolatidir, u shuningdek xuddi yaxshi tovushdek zarur». Yuqorida keltirilgan jumla qaysi pedagog – vokalist olimiga tegishli?

- a) M. Garsia.
- b) P. Lukanin.
- c) F. Lamperti.
- d) S. Fuchito.

28. Ijrochi qanday nafas olishi kerak?

- a) ko'krak qafasi havo bilan to'lib ochilishi.
- b) yelka tinch bo'lishi.
- c) qaddi bastini to'g'ri tutishi.
- d) hamma javoblar to'g'ri.

29. Ijro san'ati bu...

- a) nafas chiqarish san'ati.
- b) nafas olish san'ati.
- c) to'g'ri esnash san'ati.
- d) to'g'ri ijro qilish san'ati.

30. Nafas olganda qovurg'alar qanday holatga keladi?

- a) qovurg'alar yon tomonga, qorin oldinga chiqadi.
- b) qovurg'alar ichki tomonga, qorin oldinga chiqadi.
- c) qovurg'alar yon tomonga, qorin ichkariga kiradi.
- d) qovurg'alar oldinga, qorin ham oldinga chiqadi.

31. Nima bilan mashq qilish yaxshi natija beradi?

- a) sham bilan.
- b) qush pati bilan (straus).
- c) ko'zgu bilan.
- d) barcha javoblar to'g'ri.

32. Bitta notadagi barcha unli'larni toping.

- a) a, e, i, o, u.
- b) a, d, m, n, u.
- c) a, o, e, i, u.
- d) to'g'ri javob A va C

33. Erkaklar ovozi necha turga bo'linadi?

- a) oltita turga.
- b) yettita turga.
- c) beshta turga.
- d) to'rtta turga.

34. Ayollar ovozi necha turga bo'linadi?

- a) yettita turga.
- b) beshta turga.
- c) oltita turga.
- d) to'rtta turga.

35. Ovozlar klassifikatsiyasi necha xil bo'radi?

- a) ayollar, erkaklar ovozi.
- b) ayollar, o'smirlar ovozi.
- c) erkaklar, o'spirinlar ovozi.
- d) ayollar, yosh bolalar ovozi.

36. Nafasni to'g'ri sarflanishi bu -. ..

a) nafas olganda haddan tashqari ko'p olishlik va uni chiqarganda oxirigacha siqib chiqarish.

b) nafas olganda haddan tashqari ko'p olmaslik va uni chiqarganda oxirigacha siqib chiqarmaslik.

c) nafas olganda o'rtacha olish va uni oxirigacha siqib chiqarish.

d) nafas olganda haddan tashqari ko'p olishlik va uni o'rtacha siqib chiqarish.

37. Tana «vokal shaklini» saqlashida nimalarga e'tibor berishi kerak?

a) nafas chiqarish va yangi nafas olish o'rtasida sukut saqlash.

b) nafas chiqarish va yangi nafas olishda sukut saqlamasligi.

c) nafas olish va ovoz boshlanishi o'rtasida nafas chiqarishning bir zumda tutilishi.

d) to'g'ri javob A va C.

38. O'zbek vokal san'ati namoyondalari kimlar?

a) H. Nosirova, S. Qobulova.

b) N. Hoshimov, B. Zokirov.

c) C. S. Yarashev, M. Razzaqova.

d) barcha javoblar to'g'ri.

39. Vokal san'ati qaysi yo'nalishlardan iborat?

a) an'anaviy.

b) mumtoz, maqom.

c) akademik, estrada.

d) to'g'ri javob A va C.

10. «Ovozni to'g'ri qo'yishni biladigan ijrochilarda aniq diktsiya, to'liqlik, unilar butunligi, hiqildoq chidamliligi kuzatiladi. Shu bilan birga yaxshi ovozga ega bo'lmagan ijrochilarda sof tovush bilan ijro to'liq bo'lmay, sifat darajasi past bo'ladi. Ya'ni asosan hiqildoq ko'p harakatlanishi kuzatiladi». Bu jumlar quyidagi qaysi olimga tegishli?

- a) M. Lebedev
- b) F.Zasedatelev
- c) A.Menabeni
- d) E.Karuzo

Test savollarining javob kalitlari:

1.D	11.D	21.B	31D
2.D	12.A	22.D	32.D
3.B	13.B	23.D	33.A
4.A	14.D	24.A	34.B
5.B	15.B	25.B	35.A
6.A	16.D	26.A	36.B
7.B	17.A	27.B	37.D
8.D	18.B	28.D	38.D
9.B	19.A	29.A	39.D
10.B	20.D	30.A	40.A

4.6 Savollar

1. Ovozni tashkil qiluvchi barcha a'zolar qanday ataladi?
2. Ovoz apparatini tashkil qiluvchi a'zolariga quyidagilarning qaysi biri kiradi?
3. Tovush tashkil qilishda qaysi a'zo qatnashadi?
4. Qo'shiq aytish jarayoni nimadan boshlanadi?
5. Ijro asosining poydevori nima?
6. Nafas olish necha ko'rinishda bo'ladi?
7. Italyanchadan «maschera» -maska degan ma'nolarni bildirib, ashulachilik san'ati keng tarqalgan musiqa janri va shakli qanday ataladi?

8. Tovushning pastki tayanchi nima deyiladi?
9. Vokal adabiyotida ijrodagi esnash necha turga bo'linadi?
10. Nafas olganda bir notadan ikkinchi notaga hech qanday silkinishsiz, to'xtamasdan bir tekis o'tishi, nima deb ataladi?
11. Ijro tovushini tarbiyalashda ishni nimadan boshlash kerak?
12. Registr tushunchasi qanday ataladi?
13. Ijrochi yaxshi ijro qilishi uchun nimalarga e'tibor berishi kerak?
14. Ijro bu nima?
15. Havо o'tkazish bo'shligida (burma usti va osti yerida) tovushlar chidamliligi akustik o'zgarishlarga uchraydi, kuchayadi va bu bo'shliqlar nima deb ataladi?
16. Qo'shiq aytganda esnok qanday holatga keladi?
17. Inson a'zosidagi egiluvchan tana nima deb ataladi?
18. Ijrochi qanday nafas olishi kerak?
19. Ijro san'ati bu nima?
20. Nima bilan mashq qilish yaxshi natija beradi?

4.7 Mustaqil ish

O'zbekistonda taniqli vokal ijrochilari bilan yaqindan tanishish.

Talabalarda vokal ijrochiligi haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarini orttirish. Vokalning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib ish ko'rish qoidalarini egallash. Talabalar bilan vokal ijro qilishda ovoz tarbiyasi va uni rivojlantirish qoidalarini takrorlash.

Vokal mashqlarini, talaffuzini, registrlarini tekislash masalalarini hal etishni o'zlashtirish.

Vokalda ovoz sozlash, ovoz hosil qilish, hamda talaffuz madaniyatini o'zlashtirish ustida mashqlar.

Vokalning maqsad va vazifalari bilan tanishish.

Talabalarda vokalni boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi haqidagi bilim va ko'nikmalarini ortirish.

Vokal ijrochisining qanday qobiliyatga ega bo'lishi haqidagi tasavvurlar

Tavsiya etilgan asarni har tomonlama o'zlashtirish.

Mustaqil ishni talabalar mustaqil o'zlashtiradi.

77

76.

77.

75.

74.

73.

72.

71.

70.

77

76.

75.

74.

73.

72.

71.

70.

69.

68.

67.

66.

65.

64.

63.

62.

61.

60.

59.

58.

57.

56.

55.

54.

53.

52.

51.

50.

49.

48.

47.

46.

45.

44.

43.

42.

41.

40.

39.

38.

37.

36.

35.

34.

33.

32.

31.

30.

29.

28.

27.

26.

25.

24.

23.

22.

21.

20.

19.

18.

17.

16.

15.

14.

13.

12.

11.

10.

9.

8.

7.

6.

5.

4.

3.

2.

1.

Musical score for guitar, measures 59-67. The score is written on ten staves, each with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The music features a complex, rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes, often beamed together. Measure numbers 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, and 67 are indicated at the end of their respective staves. Chord symbols are present throughout the score, including E, B, and V. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and articulation marks.

5.2 Qo'shiqlar repertuari

TURKISTAN-ELSAN

B. Bozorov musiqasi G. Komilova
qayta ishlagan

B. Bozorov musiqasi G. Komilova qayta ishlagan ushbu asar, O'zbekiston diyorining mustaqilligini madh etuvchi, ozod Turkiston diyori haqida kuylanadi. Qo'shiq vals uslubida yozilib, tenor va soprano ovozigina mosdir. Asarni ijro etishda xonanda ovoz yo'nalishini uzmasdan lirik uslub berib, bo'shashtirmasdan, jarangliroq ovoz bilan so'zlarini aniq, puxta aytishga e'tibor bermog'i lozim. Qo'shiqning avjidadagi yuqori notalarini ijrochidan toza, zo'riqmasdan akademik kuylashni talab qiladi.

Bu asarni ijro etgan har bir ijrochi ona-Vatanini, o'z diyorini, Ona-Turkiston diyorini madh etib kuylaydi.

Tempo di Valsi

The musical score is presented in four systems. Each system consists of a piano accompaniment part (left hand and right hand) and a vocal line. The piano part is written in a 3/4 time signature with a key signature of one flat (B-flat). The vocal line is written in a soprano or tenor clef. The lyrics are written below the vocal line. The first system shows the beginning of the piece with a piano (p) dynamic marking. The second system continues the piano accompaniment. The third system introduces the vocal line with a mezzo-forte (mf) dynamic marking and the lyrics: "Oq - qan da - ryo o - qar, oq - mis - dan qol". The fourth system continues the piano accompaniment with a piano (p) dynamic marking.

Kun - tar tun - tar o' - tar
 ho - ri - mas tol - mas. O - - - Tu - run
 el - san O'z - he - kis - ton - san.
 san. Yur - gan - yo'l - la - ring - da
 san. Yur - gan - yo'l - la - ring - da
 san. Yur - gan - yo'l - la - ring - da

i - zing yo' - qol - mar. O

mf

This system contains the first two staves of music. The top staff is a vocal line with lyrics "i - zing yo' - qol - mar. O". The piano accompaniment consists of two staves (treble and bass clef) with chords and melodic lines. A dynamic marking of *mf* is present at the beginning of the second staff.

O

This system contains the next two staves of music. The vocal line continues with the note "O". The piano accompaniment continues with chords and melodic lines.

Tur - kis - to - el - san.

This system contains the next two staves of music. The vocal line continues with the lyrics "Tur - kis - to - el - san.". The piano accompaniment continues with chords and melodic lines.

This system contains the final two staves of music on the page. The vocal line is mostly silent, indicated by a long horizontal line. The piano accompaniment continues with chords and melodic lines.

Musical score for a piano and voice piece. The score is in 3/4 time and B-flat major. It features a vocal line and a piano accompaniment. The piano part includes chords and arpeggiated figures. The vocal line has lyrics "As - si - rus - lon".

el - san pah - lo - von el - san

Av - val bah - ting

ya - ni Boq - mas - dan qol - mas.

mf
Chah - rang gul - gun bo' - lib lab - la - ring han -

mp

mp

don, _____ Qay-nar bu-loq la-ring _____

p

tosh-mas - dan qol - mas, _____ O - - -

1.

O'z - be - kis - ton - san, _____

12

Oz - be - kis - ton - san.

12

The image shows a musical score for a piece titled "Oz - be - kis - ton - san." The score is written on three staves. The top staff is a vocal line in a treble clef with a key signature of one flat (B-flat) and a 2/4 time signature. It begins with a first ending bracket over the first two measures. The lyrics "Oz - be - kis - ton - san." are written below the notes. The middle staff is a piano accompaniment in a treble clef, and the bottom staff is in a bass clef. Both piano parts feature a steady accompaniment of chords and single notes.

Sarvi ariozosi

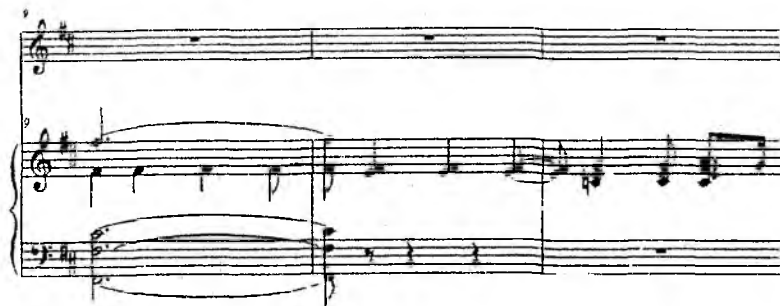
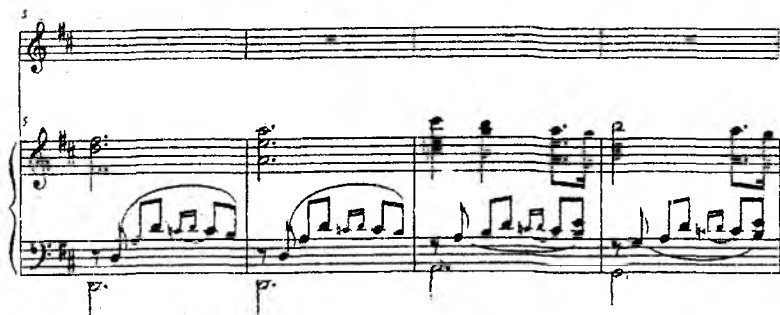
("Oltin ko'l" musiqali komediyasidan)

Uyg'un sh'eri

M.Leviev musiqasi

O'rtacha tezlik bilan boshlanuvchi ushbu asar ayollarning pastki ovozi metstsoprana ovoziga moslashtirilgan bo'lib, Sarvining o'z sevgilisiga bo'lgan ishq muhabbati aks ettiriladi. Asarning ovoz yo'nalishi uncha keng bo'lmasada, asosiy harakterni musiqiy jo'rluk aks ettiradi. Asar bir necha qismlardan iborat bo'lib, asar davomida o'zgaruvchan tezliklardan, ya'ni, andante, agitato accel, meno messo, temp. Asarning mohiyati va umumiy tushunchasini aks ettirishda xonanda ichki tuygularini, qalb sadolarini ishga soladi. Unda nafasni tejjagan holda yarim ovoz kuchi bilan dard qo'shiq ijro etish tavsiya etiladi. Ovoz diapozoni "re" -1chi oktavadan "si" -1chi oktavagacha.

Andante

24

Ko'z - ga ko'z - tush - - - sa hi - jo - - - lat

26

26

dan - yu - zim - gul - - - gul yo - nur,

28

28

gul - gul yo - nurm Bo - i - si - shul

31

31

yuz - la - ri - be's - ton e - rur - - - man ish - qi - da.

p *p*

jon ish - qi - da...

Agitato e accell.

As - ta as - ta

tar - qa-lib bor - moq - da sev - gim - dan ha-bar.

Shul sa-beb - din el a-ro dos - ton e - rar - mam

ish - qi - da. _____

16 *mf* *rit.* *cresc.*

Detailed description: This system contains a vocal line and a piano accompaniment. The vocal line starts with the lyrics 'ish - qi - da.' followed by a long horizontal line. The piano accompaniment begins at measure 16. The right hand features a melodic line with eighth and sixteenth notes, while the left hand provides a harmonic accompaniment with chords and single notes. Dynamic markings include *mf* (mezzo-forte) and *cresc.* (crescendo). A *rit.* (ritardando) marking is placed above the right hand in the final measure of this system.

49 **Meno mosso**

49 *ff* *dim.*

Detailed description: This system is marked 'Meno mosso' and begins at measure 49. It features a piano accompaniment. The right hand plays a series of chords with a melodic contour, while the left hand plays a steady accompaniment of chords. The dynamic marking *ff* (fortissimo) is present at the start, and *dim.* (diminuendo) is marked in the final measure. The tempo is indicated as 'Meno mosso'.

52

52 *p*

Detailed description: This system begins at measure 52. The piano accompaniment continues. The right hand has a melodic line with some slurs, and the left hand has a consistent accompaniment. The dynamic marking *p* (piano) is used in the middle of the system.

55 Men cha - man da gul e - rur man ul charnan - ni _____

55

Detailed description: This system begins at measure 55 and includes a vocal line. The lyrics are 'Men cha - man da gul e - rur man ul charnan - ni' followed by a long horizontal line. The piano accompaniment continues with a similar texture to the previous systems. The dynamic marking *p* is present at the start of the system.

bul - bu-li yor - gi-nam - ning bo' - yi-ga qur -

bon e-rur - man - ish - qi-da jon ish - qi-da

pp

Tushmi, o'ngmi bilmadim, xayron erurman ishqida.
Shodlikdan ko'zlari giryon erurman ishqida.

Ko'zga ko'z tushsa hijolatdan yuzim gul - gul yonar,
Boisi shui yuzlari bo'ston erurman ishqida.

Asta - asta tarqalib bormoqda sevgimdan habar,
Shui sababdan et aro doston erurman ishqida.

Men chamanda gul erurman, ul chamanni bulbuli,
Yorginamning bo'yiga qurbon erurman ishqida.

Sarvi Qomat

(“Sovg‘a”-musiqali drama spektaklidan Bahrom ariyasi)

R. Bobojon she‘ri

T. Sodiqov musiqasi

Ushbu asar “Sovg‘a”-musiqali dramasi uchun yozilgan ariya bo‘lib, bunda ovozi yaxshi shakllangan, vokal-texnik jihatidan mahorati puxta ijrochilar uchun tavsiya etiladi.

Ariya yoqimli, yumshoq, o‘ychan, asta-sekin, shoshilmay tejamli nafas bilan ijro etilishi lozim.

Andantino

Ha - yo - lim - da bir dil - o - rom,

sar - vi qo - mat, bir - zul - au - dom,

Tun qa - ro - si - yor - zul - fi -

Aq - lim ol - gan

f

This system contains the first two staves of music. The top staff is a vocal line with the lyrics "Aq - lim ol - gan". The bottom two staves are for piano accompaniment, starting with a forte (*f*) dynamic. The piano part features a complex texture with many beamed sixteenth notes in the right hand and a more rhythmic bass line.

Zu - ra dil - ber u - siz men - ga

This system contains the next two staves of music. The vocal line continues with the lyrics "Zu - ra dil - ber u - siz men - ga". The piano accompaniment continues with similar rhythmic patterns, maintaining the forte (*f*) dynamic.

yo'q - dir o - rom.

f

This system contains the next two staves of music. The vocal line continues with the lyrics "yo'q - dir o - rom.". The piano accompaniment continues with similar rhythmic patterns, maintaining the forte (*f*) dynamic.

f E - tay der - mat

This system contains the final two staves of music on the page. The vocal line continues with the lyrics "E - tay der - mat". The piano accompaniment continues with similar rhythmic patterns, maintaining the forte (*f*) dynamic.

vi - so - ling - ga, qad - di bar - no

ni - ho - li - ga. O - - - - -

accel.

O - - - - - *sim.* O - - - - -

poco a poco cresc.

hay jo - - - - - nay. Boq - sam a - ning

ja - mo - - li - ga - - - di - lu - jo - nim

poco a poco rall.

to - par - - o - rom.

mp

Zuh - ra go' - zal - - - -

- qiz - dil - o - rom , sar - vi qo - mat

bir gu - lan - dom. Sar - vi - qo - mat - -

bir - gu - lan - dom.

p *pp*

Xayolimda bir dilorom,
 Sarvi qomat bir gulandom.
 Aqlim olgan zuhra dilbar,
 U siz menga yo'qdir orom.

Yetay derman visoliga,
 Qaddi barno niholiga.
 Boqsam aning jamoliga
 Dilu jonim topar orom.

Zuhra go'zal qiz dilorom,
 Sarvi qomat bir gulandom.

Mulla Do'st ariyasi

(«Maysaraning ishi» operasidan.)

Himza H. N. asari

S. Yudakiy musiqasi

Bariton ovozlar uchun yozilgan bu ariya, ijro nuqtaiy nazaridan juda qulay va jarangdar bo'lsa ham, ijrochidan musiqa qobiliyati o'ta yaxshi, vokal qonuniyatlariga rioya qiluvchi, ovozi shakllanib qolganlar uchun tavsiya qilinadi.

Ariyani yuqoridagi «mi» (avji) notasini yaxshi nafas olgan holda, ovozni kengaytirmay, yoqimli, jarangdor tovush bilan kuylamoq lozim.

Allegro non tanto

The musical score is written for voice and piano. It consists of four systems of music. Each system includes a vocal line and a piano accompaniment. The tempo is marked 'Allegro non tanto'. The key signature has one sharp (F#). The piano part begins with a dynamic marking of *mf*. The lyrics are written below the vocal line.

Kel dil - ra - bo (yo) hush-to-ringman, Ke-cha-la - ri (yo) be-do-ringman.

Ish - va bir - lan (o) yu-zing ko'r - sat. oy ja - mo-ling - ni hu-mo-ri-man.

Tun qa - ro - si - yor zul - fi -

oy ja-mo-ling - ni hu-mo-ri-man.

This system contains the first line of music. It features a vocal line in the upper staff and piano accompaniment in the lower two staves. The lyrics are "oy ja-mo-ling - ni hu-mo-ri-man." The music is in a key with one sharp (F#) and a 2/4 time signature.

f Jani

This system contains the second line of music. It features a vocal line in the upper staff and piano accompaniment in the lower two staves. The lyrics are "Jani". The music is in a key with one sharp (F#) and a 2/4 time signature. A dynamic marking of *f* (forte) is present.

Ox-to-nang-ga (yo) bo-shim u-ray,

This system contains the third line of music. It features a vocal line in the upper staff and piano accompaniment in the lower two staves. The lyrics are "Ox-to-nang-ga (yo) bo-shim u-ray,". The music is in a key with one sharp (F#) and a 2/4 time signature.

f Iz-la-ring-ga (yo) yu-zim su-ray.

This system contains the fourth line of music. It features a vocal line in the upper staff and piano accompaniment in the lower two staves. The lyrics are "Iz-la-ring-ga (yo) yu-zim su-ray." The music is in a key with one sharp (F#) and a 2/4 time signature. A dynamic marking of *f* (forte) is present.

mf Yo'q de - ma - sang (o)

May - sa - ra - hon, Se - ning bi - lan (o) u - mir ko' - ray,

Jon!

mf Yo'q de - ma - sang (o) May - sa - ra - hon,

Se-ning bi-lan (o) u-mir ko'-ray, Se-ning bi-lan (o) u-mir ko'-ray,

Kel dil-ra-bo (yo) hush-to-ring-man, Ke-cha-la-ri (yo) be-do-ring-man,

Ke-cha-la-ri (yo) be-do-ring-man, hu-mo-ri-man,

be-do-ring-man, be-do-ring-man, Jon!

Kel dilrabo (yo) hushtoringman,
Kechalari (yo) bedoringman.
Ishva birlan (o) yuzing ko'rsat,
Oy jamolingni humoriman.

Ostonangga (yo) boshim uray,
Izlaringga (yo) yuzim uray.
Yo'q demasang (o) Maysarahon,
Sening bilan (o) umr ko'ray.

el dilrabo (yo) hushtoringman,
Kechalari (yo) bedoringman.
[hushtoringman, bedoringman,
qurboningman - jon]

KUYLAMA, SOHIB JAMOL

A.S. Pushkin she'ri

S. Yudakov musiqasi

Ushbu qo'shiq - romans, erkak ovozining yuqori, ya'ni, tenor uchun mo'ljallangan bo'lib, yigit o'z sevgilisini eslab kuylaydi. S.Yudakov asarning mazmunini musiqa yo'nalishida ko'rsatib bergan. Asosan musiqa jo'rligining rang - barangligi, fakturasini xilma-xilligi, o'zgaruvchan o'lchov birliklari bilan asar ajralib turadi. Asarning ovozi yo'nalishi xonandadan katta mahorat talab qiladi, chunki matn bilan tovushlarning birgalikdagi cho'zimlari, nafas yo'nalishi va ovoz tembrining baquvatligini talab qiladi. Asar tezligi jihatidan bir nechta qismga bo'linadi. Asar - moderato - (o'rta tezlik) bilan boshlansa, asar davomida (piu mosso, a tempo, allegro man non troppo, poco meno mosso, piu mosso) tezliklarni o'z ichiga oladi. Ovoz diapazoni « Fa » 1 chi oktavadan « Lya » - 2 oktavagacha.

Moderato

5

9

13

mp

Kuy - la - ma so - hib - ja - mol, me - ning ol - dim -

p

da,

Piu mosso

Has - rat - li Gru - zi - ya qo' - shi - g'i - ni

rit.

p.

sen,

accel. poco a poco

dim...

a tempo

Do - - - im bu qo' - shi - g'ing - ni

30 *p*

33 ting - la - ga - nm - da, (m. g.)

36 *f*

36 *ten.* u'z - ga ha-yot, u - zoq - so - hil - lar - ni es - lay -

36 (m. g.) *mp*

40 *man.*

40 *a tempo*

a tempo

cresc. *poco a poco*

Allegro ma non troppo

48

Hay - hot, bu

mf

51

be - - - ra - h(i)m, shid - dat - li nag' - ma

51

55

ha - ti - rim - ga so - la - di

55

rit. *a tempo*

59 qo' - shi - g'ing se'ning.

62

66

69

72 **Poco meno mosse**

The first system consists of a vocal line on a single staff and a piano accompaniment on two staves. The vocal line begins with a treble clef and a key signature of one flat. The piano accompaniment starts with a bass clef and a key signature of one flat. The music is in a 4/4 time signature. The vocal line has a melodic phrase with a slur over the first four notes. The piano accompaniment features a steady eighth-note accompaniment with a slur over the first four notes.

Moderato

The second system continues the musical piece. It includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The tempo is marked *Moderato*. The vocal line starts with a dynamic marking of *p* (piano) and a breath mark *ten.* (tenu). The lyrics are: "Ham tun, ham sah - ro,". The piano accompaniment continues with the same eighth-note accompaniment pattern.

The third system continues the musical piece. It includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The lyrics are: "ham oy os - ti - da". The piano accompaniment continues with the same eighth-note accompaniment pattern.

Piu mosso

The fourth system continues the musical piece. It includes a vocal line with lyrics and a piano accompaniment. The tempo is marked *Piu mosso*. The lyrics are: "His - la - tin yi - roq - - - da". The piano accompaniment continues with the same eighth-note accompaniment pattern.

gi qiz be - cho - - - ra - ning.

92

ren.
Qiz be -

96

Poco piu mosso
cho - ra - ning. *ppp*

100

Moderato

105

First system of musical notation, measures 108-110. It consists of two staves. The upper staff has a treble clef and a key signature of three flats. The lower staff has a bass clef. Measure 108 contains a triplet of eighth notes in the right hand and a quarter note in the left hand. Measure 109 features a triplet of eighth notes in the right hand and a quarter note in the left hand. Measure 110 shows a quarter note in the right hand and a quarter note in the left hand.

Second system of musical notation, measures 111-113. It consists of two staves. The upper staff has a treble clef and a key signature of three flats. The lower staff has a bass clef. Measures 111-113 show a melodic line in the right hand with slurs and a bass line in the left hand with slurs.

Third system of musical notation, measures 114-116. It consists of two staves. The upper staff has a treble clef and a key signature of three flats. The lower staff has a bass clef. Measures 114-116 show a melodic line in the right hand with slurs and a bass line in the left hand with slurs.

Fourth system of musical notation, measures 117-119. It consists of two staves. The upper staff has a treble clef and a key signature of three flats. The lower staff has a bass clef. Measure 117 shows a melodic line in the right hand with slurs and a bass line in the left hand with slurs. Measure 118 features a dynamic marking of *p* (piano) and a hairpin crescendo. Measure 119 shows a melodic line in the right hand with slurs and a bass line in the left hand with slurs.

BAHOR

[Romans]

Mirtemir she'ri

T. Sodiqov musiqasi

Mazkur romans o'ta professional - akademik uslubida yozilgan bo'lib, ijrochidan vokal - texnik qobiliyatiga ega, ovozi shakllangan, maxoratligini talab qiladi.

Asar soprano ovozlari uchun yozilgan bo'lib, bir maromda, shoshilmay, diqqat - e'tibor va uziqsiz ovoz yo'nalishi bilan, yumshoqlik bilan ijro etmoqlik lozim.

Andante

mp *cresc.* *f*

3

p *f* *cresc.*

Gul och - di ba - xor na soz, Dasht - lar
Yo' - ling - da in - ti - zor - man, Ish - qing

ning lo - la vaq - ti. Yang - rab u - char hush - o -
 da be - qa - ror - man. Qay - da bo'l - sang yor - der -

cresc
 voz. Yang - rab u - char hush - o - voz
 man, Qay - da bo'l - sang yor - der - man.

dim
 Bul - bul - ning - no - la vaq - ti.
 Kel - gay san - lo - la vaq - ti.

f lo - la vaq - ti. *mp*
 lo - la vaq - ti.

27 *A* *cresc.* ket - gay - san.

30 (jo - - - non) Lo - la - vaq -

P. R.

33 ti.

mp *mf*

A...

Jon lo - la - vaq - di.

Yo' - ling - da in - ti - zor - man. He - qa - ror - man.

mp *cresc.* *f* *sf*

MEN NECHUN SEVAMAN O'ZBEKISTONNI ?

Abdulla Oripov sh'eri

Anor Nazarov musiqasi

Bu asar kuylash uchun qulay yozilgan, asarni ijro etishda xonandadan yurtga mehr va ko'tarinki ruh talab etiladi. Qo'shiqning matnini to'liq, aniq va burro ijro etish uchun ko'p mehnat talab etiladi.

Asarning boshlanishi, ya'ni, mayin kuy ohanglari asaming asosiy xarakterini tasvirlab beradi. Asar asosan yakka va bir nechta xonandalarning ijrosi uchun mo'ljallangan.

Asarning diapazoni "Do" 1 chi oktavadan "Fa" - 2 chi oktavagacha. Asar professional ijrochilar uchun yaratilgan.

Andante cantabile ma non troppo

The musical score is written for voice and piano. It consists of five systems of staves. The first system shows the piano introduction with a tempo marking of *Andante cantabile ma non troppo*. The second system continues the piano accompaniment. The third system introduces the vocal line with the tempo marking *Rubato* and the lyrics: "Men ne- chun se- va- man, men ne- chun se- va- man, men ne- chun- so- va- man,". The fourth system shows the piano accompaniment for the vocal line. The fifth system shows the vocal line with the lyrics: "Oz - be - kis - ton - ni?".

Tup-ro-g'in ko'-zim - ga ay - lab to'- ti - yo ?

mp

mf

Detailed description: This system contains the first two staves of music. The top staff is a vocal line in a treble clef with a key signature of two flats and a 3/4 time signature. The lyrics are 'Tup-ro-g'in ko'-zim - ga ay - lab to'- ti - yo ?'. The bottom staff is a piano accompaniment in a bass clef, starting with a mezzo-piano (*mp*) dynamic and moving to mezzo-forte (*mf*) in the second measure.

Ne-chun Va - tan de-ya, ne-chun Va - tan de-ya , ne -chun Va-tan de-ya

mf

Detailed description: This system contains the third and fourth staves of music. The top staff continues the vocal line with the lyrics 'Ne-chun Va - tan de-ya, ne-chun Va - tan de-ya , ne -chun Va-tan de-ya'. The bottom staff continues the piano accompaniment, marked mezzo-forte (*mf*).

ye - ru os - mon - ni,

Detailed description: This system contains the fifth and sixth staves of music. The top staff continues the vocal line with the lyrics 'ye - ru os - mon - ni,'. The bottom staff continues the piano accompaniment.

Mu-qad-das a-tay-man, a - tay-man tan-xo ?

p *cresc.* *mf*

Detailed description: This system contains the seventh and eighth staves of music. The top staff continues the vocal line with the lyrics 'Mu-qad-das a-tay-man, a - tay-man tan-xo ?'. The bottom staff continues the piano accompaniment, marked piano (*p*), then crescendo (*cresc.*), and finally mezzo-forte (*mf*).

espressivo

mf As - li - da dun - yo - da tan - ho ni - ma bor, Pah - ta o's - may - di - mi

o'z - ga el - da yo ? Yo - ki qu - yo - shi - mi

sev - gim - ga sa - bab ? A - hir qu - yosh - li - ku bu - tun O - si - yo

molto cresc.

First system of musical notation. The vocal line is mostly silent. The piano accompaniment consists of a right-hand part with chords and a left-hand part with a steady eighth-note bass line.

Second system of musical notation. The piano accompaniment continues. A *dim.* (diminuendo) marking is present in the right-hand part of the piano part.

Third system of musical notation. The vocal line begins with the lyrics: "Men ne-chun se-va-man,". The piano accompaniment features a *mf* (mezzo-forte) dynamic and an *espressivo* (expressive) marking.

Fourth system of musical notation. The vocal line continues with the lyrics: "Men ne-chun se-va-man, Men ne-chun se-va-man O'z-be-kis-ton-ni?". The piano accompaniment continues with a rhythmic pattern of eighth notes.

Bog-la-rin jan-nat deb koz-koz e-ta-man.

Ne-chun ar-dog-lar-man, ne-chun ar-dog-lar-man,

Ne-chun ar-dog-lar-man, tup-ro-g'i-ni men, O'-pa-man: "Tup-ro-g'ing

be-ba-ho Va-tan."

cresc. *3* *accel.* *poco a poco cresc.*

As - li - da tup - roq - ni o - dil ta - bi - at Taq - sim ay - la - gan - ku

yer yu - zi - ga - teng No - chun bu tup - roq deb yig - la - di Fur - qat

Rubato
O Qash - qar tup - ro - g'i qash - shoq - mi - ding sen?! Xo'sh, ne - chun se - va - man,

Men ne - chun se - va - man, Biz ne - chun se - va - miz O'z - be - kis - ton - ni ?

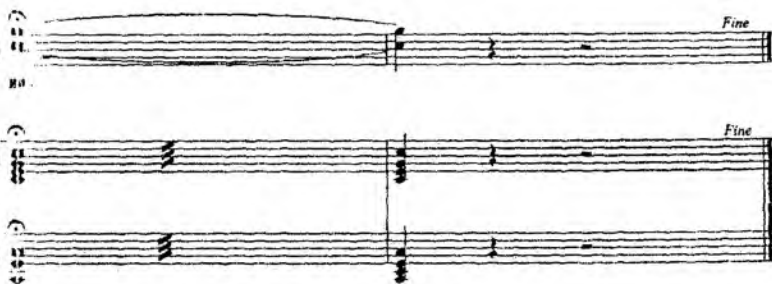
Soli ad lib. Rechitativ. Sababini aytgin desalar menga,

a tempo *f*
 Shoirona go'zal so'zlardau oldin Men ta'-zim e-ta-man, Men ta'-zim e-ta-man,

Men ta'-zim e-ta-man o-na hal-qim-ga. Men ta'-zim e-ta-man,

poco a oco dim.

ff
 Men ta'-zim e-ta-man, Men ta'-zim e-ta-man o-na hal-qim-

Men nechun sevaman O'zbekistonni
Tuprog'in ko'zimga aylab to'tiyo
Nechun Vatan deya yeru osmonni
Muqaddas atayman, atayman tanho ?

Aslida dunyoda tanho nima bor,
Paxta o'smaydimi o'zga elda yo ?
Yoki quyoshimi sevgimga sabab ?
Axir quyoshli-ku Osiyo.

Men nechun sevaman O'zbekistonni ?
Bog'laring jannat deb ko'z-ko'z etaman.
Nechun ardoqlarman tuprog'ini men
O'paman: "Tuprog'ing bebaho Vatan.."

Aslida tuproqni odil tabiat
taqsim aylagan-ku yer yuziga teng
Nechun bu tuproq deb yig'ladi Furqat.
O Qashqar tuprog'i qashshoqmiding sen?!

Xo'sh nechun sevaman O'zbekistonni ?
Sababini aytgin desalar menga,
Shoirona go'zal so'zlardan oldin
Men ta'zim etaman ona xalqinga.

EY QUYOSH

"Tohir va Zuhra"
operasidan Tohir ariyasi.

S. Abdulla she'ri

T. Jalilov va B. Brovcin mus.

Tohir ariyasini kuchli nafas tayanchidan foydalangan holda, shakillangan ovoz bilan bir maromda, muloyim, diqqat - e'tibor bilan shoshilmay, ohangdor vazminlik bilan kuylamoq ham Asarning boshidan oxirigacha ovozning bir xil chiqishiga harakat qiling. (shang'i ovoz ishlatma)

Andante

Ey qu - yosh,

Ko'r - sat yu - ring, tun - dan ba - g'ir qon - lan - ma - sin -

Tun qa - ro - si - yor - zul - fi

dek - pa - ri - shon - lan - ma - sin.

Sah - na - yi - o - lan - ni - rav - shan qil yo - rug - nu -

ring - bi - lan, Par - da - yi - zul -

mat - ni yir - tib po - ra qil - jon - lan - ma - sin.

sing - du - mar - jon - lan - ma - sin.

Ey quyosh, ko'rsat yuzing, tundan bag'ir qonlanmasin,
Tun qarosi yor zulfidek, parishonlanmasin.
Sahnai olamni rasvshan qil yorug' nuring bilan,
Pardai zulmatni yirtib, pora qil, jonlanmasin.

Bo'lmasin olam harob, ko'rgaz, jamoling partavin.
Xalq hijronlanmasin, ko'z yoshi to'ponlanmasin.
Toxiro, har bir uzun tunning axiru tonggi bor.
Ko'z yoshingni to'kma, qo'y, ko'ksingda marjonlanmasin.

Axtarar ko'zim

("Zaynab va Omon" operasidan Omon ariyasi.)

Zulfiya she'ri

D. Zokirov, B. Zeydman musiqasi

Bu ariya tenor ovozlari uchun yozilgan bo'lib, Omon Zaynabga o'z sevgisini izhor etadigan jarayondir. Asar ovozi shakllangan, vokal-texnik qobiliyati tuzuk bo'lgan honandalarga tavsiya etiladi. Ariya xalq qo'shiqlariga o'xshashroq qilib yozilgan bo'lib, o'rtacha sur'atda shoshilmay, osoyishta, sayqal berib, ishtiyoq bilan ijro etilishi lozim.

Ariyaning yuqori pardalarida ovozni zo'riqtirmasdan, ravon tovushdan foydalanmoq lozim va 49 taktdan 55 nchi taktgacha tempni sekinlatib aytishi kerak bo'ladi.

Andante

Tal - pi - nar di - lim sen - ga qusht - ka - bi.

13 poco cresc. dim. *p*

17 Yash - nar di - lim - da ish - qing gul - zor - ri,

mf

21 So'n - mas o' - ting - da yo - ga - rim - sa - ri.

25

25

Yil-lar o'yim - da tan - ho set o' - zing, —

29

33 Tu-nim yo - ri - tar meh - ri - bon ko' - zing. —

37

37

41

41

pp

jo - ney.

44

47

Kör - ma - sam yu - zing -

47

cresc.

51

to - qat yo'q men - da, Qal - bim - ga bahsh et

51

p

55

bir o - rom o' - zing.

55

Musical staff with treble clef, key signature of two flats, and a whole rest.

Musical staff with treble clef and piano accompaniment.

Musical staff with treble clef and a whole rest.

Musical staff with treble clef and piano accompaniment, including a *rit.* marking.

Musical staff with treble clef, piano accompaniment, and lyrics: Ah - ta - rar ko' - zim ku - nu - tun se - ni,

Musical staff with treble clef and piano accompaniment.

Musical staff with treble clef and piano accompaniment, including lyrics: Tal - pi - nar di - lim

Musical staff with treble clef and piano accompaniment, including a *poco cresc.* marking.

sen - ga qush - - ka - bi.

71

1. 2.

dim. *p*

74

74

rit.

Axtarar ko'zim kunu tun seni,
Talpinar dilim senga qush kabi.

Yashnar dilimda ishqing gulzori,
So'nmas o'tingda yonganim sari.

Yillar o'yimda tanhosen o'zing,
Tunim yoritar mehribon ko'zing.

Ko'rmasam yuzing toqat yo'q menda,
Qalbimga baxsh et, bir o'rom o'zing.

Axtarar ko'zim kunu tun seni,
Talpinar dilim senga qush kabi.

To'rt devor

"Nurxon" musiqali dramasidan.

T.Jalilov musiqasi

T.Jalilov Nurxon musiqali dramasini yozishda xalq kuyidan foydalangan. Kimyo ariysi chuqur ta'sirchan yozilgan bo'lib ayollar ovozigga mo'ljallangan. Ushbu ariya ohang jihatdan esda qoladigan, ijro etishga qulay hisoblanadi. Qo'shiqni aytishda har bir musiqa jumlasini bir nafasda kuylash kerak, undosh xarflarni bo'rro, tiniq, tez va aniq talaffuz qilish kerak.

Con dolore

pp

sim.

5

9

To'rt de-vor qo'y - ni - da yo'q - dir yu - ra - gi qon...

8va

36

ru pa-ri - shon men ka - bi — Zo-lim el - ning —

mf

39

das - ti - dan chek - - - - - dimi ha-mi - sha — qay - g'u-lar —

dim.

42

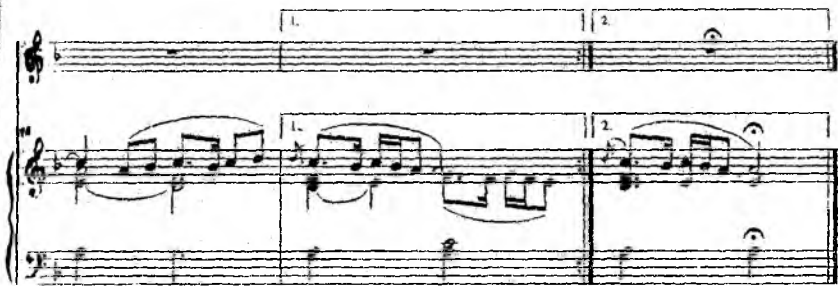
— Kim bu g'an zin - - - do - ni ich - ra — bo'l-di vay - ron —

fin.

45

men ka - bi —

pp

To'rt devor qo'ynida yo'qdir yuragi qon men
kabi,
Qilmishi faryodu o'z holiga hayron men kabi,
Yor tutib, bu dunyoda yorning vafosin ko'rmadim,
Dunyoga kelganligiga ming pushaymon men
kabi,

Soch yulib, nola qilib, aylay yoqamni poralar.
Yo'q, jahon ahlida bir zoru parishon men
kabi,
Zolim ekning dardidan chekdim hamisha qay-
g'ular,
Kim, bu g'am zindoni ichra bo'ldi vayron men
kabi,

Yoqub va Karomat dueti

(«Dalada bayram» musiqali dramadan)

Sh. Sa'dulla so'zi

S. Boboev va D. Zokirov musiqasi

Ushbu asar o'zbek xalq termalari va xalq ohanglari asosida yozilgan bo'lib, o'z yoqimli va hazil aytishuvi, rang - barangligi bilan ajralib turadi. Ortiqcha ovoz qilmay, uzluksiz tovushdan foydalanish tavsiya etiladi. Ijro etishda, so'zlarning ma'no ahamiyat bergan holda, ikki sevishganlarning ichki tuyg'ularini his etgan jozibali, ravo erkin kuylash talab etiladi. Ovoz diapazoni «mi»-1 chi oktavadan «fa»-2 chi oktavaga

Allegretto

The musical score is written for voice and piano. It begins with a piano introduction marked **Allegretto**. The piano part features a rhythmic accompaniment with chords and moving lines in both hands. The voice part enters at measure 7, with the lyrics: "Qo - shing - ni qa - r2 si - ga." The score includes dynamic markings such as *f* (forte) and *mf* (mezzo-forte). The notation includes treble and bass clefs, a key signature of two flats, and various musical symbols like slurs and accents.

f
fol - bo' - lay a - ro - - - - si - ga,

mf *f*

11
As - lo rah - ming kel - may - di - (ye - - - - yo - rey).

f

19
Di - rov - ning bo - la - - si - ga

19

23
As - lo rah - ming kel - may - di - (ye - - - - yo - rey).

23

Se - ni ko'r-gan cho - g'im-da,

Yoqub:

Qoshingning qarosiga.
Xol bo'lay arosiga.
Aslo rahming kelmaydi
Birovning bolasiga.

Karomat:

Bulbul qayda sayraydi?
Gulzorimda, bog'imda.
Ko'nglim gulday yayraydi,
Seni ko'rgan chog'imda.

Yoqub:

Qoshing asli qoradir,
O'sma qo'yganing yolg'on.
Sening uchun men kuygan,
Sening kuyganing yolg'on.

Karomat:

Shubha solma o'yingga,
Qurbon bo'lay bo'yingga.
Kuzda plan to'lganda,
To'y qo'shilar to'yingga.

Ishqni kuylab

M. Oydin sh'eri

Q. Komilov musiqasi

Ushbu asar ayollar ovozigina mo'ljallangan bo'lib, ayol sevgisini ta'rif qilish haqida kuylamog'i kerak. Asar nihoyatda lirik bo'lib dildan kuylash kerak, ortiqcha ovozga kuch berib aytish mumkin emas. 1 -chi bo'lagidan 2-chi bo'lagiga o'tishda modulyatsiya qo'llanilgan, ya'ni Do-majordar Do-diez majorga o'tiladi.

Moderato

5

5

9

Sc - ni o'y - lay bosh - la - dim ya - na, Yu - ra - gim - da

or - zu - lar - kul - di, Ishq - ni kuy - lay bosh - la - dim ya -
 na, Bag'-rim oy - din bis - lar - ga to'l - di.
 Lab - la - rim - dun so - chi - lar kul - gi,
 Kul - gu - la - ring hush an - bar bo' - yi.

Shi - rin dam-lar tit-rab ket - di - lar
 Gul - lar yu-rin si-lah o'x - di - lar.

1. 2.

29

Sen yo-dim-ga tush-ga ning ma - hal, Gul - day yash-mab
 Bir tot - li his tit - rar di - lino - da, U ish - qing-dir

33

ket - dim o' - zim - dan, sam.
 bil - sam bil - ma - sam.

1. 2.

37

40

43 Ey

46 Se - ni o'y - lay bosh - la - dim ya -

49 na, Yu - m - gim - da or - zi - lar - kul - di,

52 Ishq - ni kuy - lay bosh - la - dim ya - na,

Bag'-rim oy - din his - lar - ga to' - di.

Seni o'ylay boshladim yana,
 Yuragimda orzular kuldi.
 Ishqni kuylay boshladim yana,
 Bag'rim oydin hislarga to'ldi.

Lablarimdan sochilar kulgi,
 Shirin damlar titrab ketdilar.
 Kulgularing hush anbar bo'yi,
 Gullar yuzin silab o'tdilar.

Sen yodimga tushganing mahal,
 Gulday yashnab kettim o'zim han.
 Bir totli his titrar dilimda,
 U ishqingdir bilsam - bilmasam.

QOLMADI

(Farhod ariyasi)

K. Yashin so'zi

Yu. Rajabiy mu

Ushbu ariyada Farhod o'z yoriga dardu - hasratlarini, ya'ni, ishq - muhabbatlari xaqida kuylaydi. Asar erkaklaming yuqori ovozi, ya'ni, tanorga mo'ljallab yozilgan. Asarning murakkabligi, yuqori pardalarni matn bilan birgalikdagi ijrosi. Xonadanan professional ovozga bo'lish bilan birgalikda aniq talaffuz ustida ishlash talab qilinadi. Asar o'rtacha tezlikda yozilgan bo'lib, daromad qismlarida uzluksiz ovoz bilan nafasni tejab, mill nola usullaridan foydalanishi talabga muvofiqdir.

Ovoz diapazoni «mi» - 1 oktavadan «lya» 2 oktavagacha.

Allegretto

p *cresc.* *ff*

3

5

7

Yor dar - din - - - tor - ta tor - - - ta

1
tu - da to - qat qol - ma - di.

11
Bu ja - fo - - - kach

11

13
jo - nu zo - riqi - da ha - lo - - - vat

13

15
qol - ma - di.

15

31

min - da ro - - - hat qol - ma - di.

33

Ey qu - yosh haj - - - ring - da kez - - - dim
 35 Shef - qat ay - - - la ca - to - - - nang

37

qon yu - rib O - - - lam a - ro.
 37 da yo - rib - - - man oh u - rib.

39

Yog' - ma - gan bo - - - shim - ga ham ta'
 39 Yo'q e - za un - - - ru ja - hon ga

na ma - lo mat qol - ma - di.
 en - di ho jat qol - ma - di.

Yor dardim torta - torta
 Tanda toqat qolmadi.
 Bu jafokash jonu zorimda
 Halovat qolmadi.

Ko'nglim ichra topilur
 Ishqing o'qidan yuz nishon,
 Ahtarib men chekmagan
 Dardu malomat qolmadi.

Ko'zguda ko'rgach jamoling
 Yondi ko'nglim ham ko'zim.
 G'uncha lablar dardida
 Jonimda rohat qolmadi.

Ey quyosh hajringda kezdim
 Qon yutib olam aro.
 Yog'magan boshimga ham
 Ta'na malomat qolmadi.

Shafqat ayla ostonangda
 Yotibman oh urib.
 Yo'q esa umru jahonga
 Enadi hojat qolmadi.

OYXON ARIYASI

("Maysaraning ishi" operasidan)

Hamza H.N. asari

S. Yudakov musiqasi

Mazkur ariya, o'z uyidan o'g'irlab ketilgan yosh qiz Oyxonning otasi va sevgan yori, Cho'ponalidan najot so'rab nolish qilishini aks ettiradi.

Ushbu asar vokal ko'nikmalarini puxta egallagan va musiqaviy qobiliyati yuqori bo'lgan xonandalarga tavsiya etiladi.

Ariya, o'rtacha tezlikda, shoshilmasdan, musiqa jumllarini bir nafasda aytishni taqozo qilindi.

Moderato

To - qa - tim toq - bo' - di

o - qar - ko'z vo - shim, yut - ga - nim za - far - dur

ze - qum - dir o - shim, Ne kun lar ga - qal - di bu - e - tin bo

Legatto

14
shim, Meh - ri - bo - nim - o - ta - jon kel - qay - da - san. 1.

18
san. 2.

24
Or - g'ir - lab kel - tir - di - - - - me - ni - shum qa - zi

28
Tak - li - fi - ga as - lo.

32

as - lo - bo'l - ma - dim ro - zi,

36

Sen - ga et - may - di - bu oy - hon - o - vi - zi,

36

Legatto

41

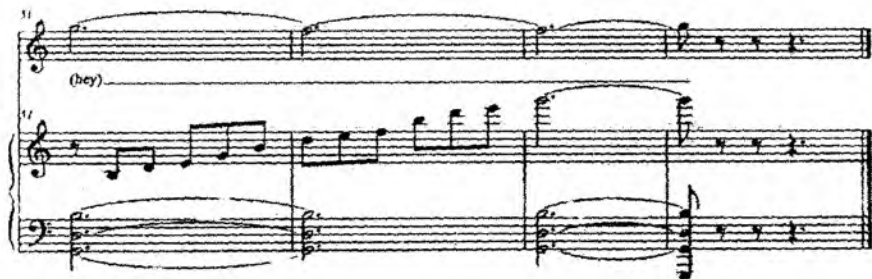
Cho'pon - a - li - an - ma - jon kel - qay - da - san.

41

46

kel - qay - da - san. kel - qay - da - san.

46

Toqatim toq bo'ldi, ko'z yoshim,
Yutganim zahardur, zaqumdur oshim.
Ne kunlarga qoldi bu yetim boshim,
Mehribonim otajon, kel qaydasan.
O'g'irlab keltirdi meni shum qozi,
Taklifga aslo bo'lmadim rozi.
senga yetmaydi bu Oyhon ovozi.
Cho'ponali, ammajon, kel qaydasan.

Sog'inib keldim

"Vatan ishqı" musiqali drama spektaklidan Subhonqul ariyasi

Sh. Sa'dulla, Z. Fahulin she'ri

S. Boboev musiqasi

Ushbu ariya tenor ovozigina mo'ljallangan bo'lib, g'aming tarzda ijro etiladi. Tempi moderato oktava mi-dan boshlanib 2-chi oktava Iya-bemolgacha boradi. Bastakor xalq kuyidan foydalangan. Asarni ijro etishda shoshilmay, uychan, his-tuyg'u va vazminlik bilan ijro etishga tavsiya etiladi. Ijrochi so'zlar ma'nosini anglagay holda diqqat va e'tirof bilan kuylarnog'i darkor.

Moderato

men in-ti - zor, — qay-da - san — men in-ti - zor, —

12

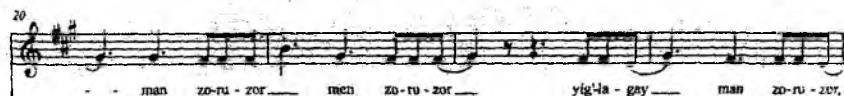
16 Ko'r-ma - sam — vas - ling-ni - bir — bor yig-la-gay -

16 *p*

20 — man zo-ru - zor — men zo-ru - zor — yig-la - gay — man zo-ru - zor,

20

24 yig-la-gay — man zo - ru - zor, —

24

50
 rim, yek-ka bo - - - - - shim - - - - - un - da hor -

47
 Dar - ba - dar - - - - - mán, bun - da yó -

44
 hech ich - an - - - - - mán, bun - da leh - - - - - gín, bun - da yor.

40
 fo - z - la - rni -

ry - qu - kel gan lah - za - sin,

man fur - lu - nlm ning uy - qu - kel gan lah - za - sin

sin laz - za - tm

Bil - ma - dirn men bir ku - nlm ning r - ra boi -

53 Hush qa - bul — qil - gay - mi yor,

54 Hush qa - bul — qil - gay - mi yor,

56

59 Ay - ri - liq — ho'r - lik a - zo - - - bi go'r a - zo -

62 bi - din yo - mon, — Ran - gi - mi — qil - di sa - mon, —

62

pp

63 Ko'ng-ilm-ni qon qiy - nal-di jon.

68

Sog'inib keldim aziz yor, qaydasan men intizor,
Ko'rmasam vaslingni bir bor, yig'lagayman zor-zor.

Bilmadim, men bir kuninning zarra bo'lsa lazzatin,
Qop - qora munfur tunitning uyqu kelgan lahzasin.

Ko'zlarimga hech lahonmam,
bunda ishqim bunda yor,
Darbadarman, bunda yorim,
yakka boshim unda hor.
Xush qabul qilgaymi yor,
hush qabul qilgaymi yor,

Ayрилиq, ho'rlik azobu go'r azobidan yomon,
Rangimni qildi munon, ko'nglimni qon, qiynaldi jon.

Народная песня

Русский текст Л.Дербенева

Can zone popolare

Обработка А.Долуханина

Музыкальный нотный текст с голосом и фортепиано. Музыка в 2/4 такте, тональность F-диез.

Я май ха

Ямай-май Ка! я

май-май ка! Я-

май-май ка! Небо го-лу-бо-е не на-
Ост-ров у-ди-ви-тель-ный од-

12
смот-рит-ся на мо-ре го-лу-бо-е,
ной судь-бой мы свя-за-ны с то-бо-ю,

15

счастье и бе-да тво-я тро-пи-чес-ко-е солн-це над то-бо-ю.
счастье и бе да мо я вот э го сердце пол но е лю бовь ю.

18

с утра при-лас-кать о-но ра-до, но
и му-ку не-сет и от-ра-ду лю-

21

в полдень па-лит без по-ща-ды. Я в джунглях не точ-ник прох
бовь что не зна-ет по-ща-ды, лю-бовь днем и ночь-ю как

24

ладный най-ти не жажда сжи-га - ет мо - - - гу! Я -
меня!

27

май - - - ка! Я - май - - -

30

ка! Счасть-е и бе - да мо-я вот э - то серд-це пол-но-е люб'

33

ви!

36

Я -

39

май - ка! Я - май - ка! Я -

43

ма - й ка!

замедлить в темпе

46

ff

Xulosa

O'zbekiston Respublikasi istiqloлга erishgandan so'ng unitilib bo'rayotgan milliy qadriyatlarimiz, milliy an'analarimiz va urf-odatlarimizda alohida e'tibor berila boshlandi. Shu bilan bir qatorda milliy san'atimizga bo'lgan e'tibor ham kuchaydi.

Milliy musiqamiz asrlar osha avlodlardan-avlodlarga o'tib sayqalashib, rivojlanib kelmoqda. Yosh va barkamol avlodni milliy ruhda tarbiyalashda va umuminsoniy qadriyatlarimizni asrab avaylab kelajak avlodlarga ham qoldirishda milliy musiqamiz va san'atimizning o'rnini nihoyatda beqiyos.

Shu maqsadlarni ko'zlagan holda yaratilgan ushbu o'quv qo'llanmaning ham asosiy vazifasi vokal ijrochiligida ovozni to'g'ri tarbiyalash, to'g'ri nafas olish va undan foydalanish, to'g'ri tovush hosil qilish, artikulyatsiya apparati hamda tovush hosil bo'lishida ishtirok etadigan barcha organlarni tanishtirish va ularni faoliyati haqida ma'lumotlar berishdan iboratdir.

Albatta, vokal ijrochiligi o'qituvchisi avvalo o'zi nihoyatda puxta o'zlashtirilgan vokal ovoziga ega bolmog'i, har bir asarni nazariy va badiiy tahlilini to'g'ri tushuntira olishi, tanlangan asarni talabalariga o'zi ijro qilib berishi, ijro etish jarayonida har bir tovushni hosil bo'lishi, uni jaranglashi, aytilayotgan asarni tinglovchiga nechog'li yetib borishini anglatmog'i kerak.

O'quv qo'llanmada ovozni to'g'ri hosil qilish, to'g'ri nafas olish haqida mashqlar ham berilgan. Bu esa bo'lajak vokal ijrochilariga katta yordam beradiki, bunda diksiyani rivojlantirish, unli va undosh tovushlarni talaffuz qilish, turli xil nota cho'zimlari bo'yicha kuylash, bir nafas oralig'ida bir necha taktdagi bo'g'inlarni to'g'ri kuylash jarayonida nafasni ushlab tura olish, oddiydan murakkabga qarab xromatik ijroni to'g'ri kuylashga undaydi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, vokal ijrochiligi o'qituvchisi na faqat pedagog, psixolog ham bo'lishi talab etiladi. Chunki xarakter jihatidan turli xil bo'lgan talabalarga asar tanlashda, ularga asar mazmun mohiyatini tushuntirishda, ularni ijrosidagi nuqsonlarni aniqlash va uni tushuntirish jarayonlarida psixologik jihatdan yondashgan holda amalga oshiriladi.

Ushbu o'quv qo'llanma bo'lajak vokal o'qituvchilari va talabalarining amaliy va nazariy bilimlarini yanada boyitishda va ijrochilik mahoratlarini o'stirishda, muntazam ravishda o'z ustida ishlashlari, asarlarni tahlil qila olishlari, ijro yo'llarida izlanishlar olib borishlarida katta yordam beradi degan umiddamiz.

Musiqa sadolari qaysi xalq yoki millat tomonidan ijro etilmasin, eng ezgu yuksak va nozik insoniy kechinmalarni ifoda etadi. Har bir san'at turi o'zining badiiy xususiyatlariga ko'ra o'ziga xos ifoda turiga egadir. Musiqa san'ati badiiy mazmuni, musiqiy tovushlardan tashkil topgan kuy-ohang vositasida ifodalanadi. Musiqa nutqi badiiy ifoda vositalariga boy ekanligi bilan o'ziga xosdir.

Insonning ovoz apparati o'ziga xos murakkab musiqa asbobi bo'lib, u o'zining rang-barangligi, tembrga boyligi, musiqani nihoyatda nozik ifodalash xususiyatlarga egaligi bilan ham musiqa asboblardan ustun turadi.

Vokal fanining asosiy maqsadi, bo'lajak xonandaning kasbiy mahoratini o'stirish, nafas olish, diksiya, so'z tanlash, qo'shiqni yuksak saviyada ijro qilib, malakasini oshirishdan iborat. Vokal san'atida ikkita asosiy yo'nalish bo'lib, akademik va an'anaviy ijrochilik mavjud. Akademik yo'nalishda qo'shik o'rganishda I.K. Nazarenkoning "Iskustvo penyа" kitobi va an'anaviy qo'shiqchilikni o'rganishda esa, Soyibjon Begmatovning "Hofizlik san'ati" o'quv qo'llanmasi qo'l keladi.

Dastlab xonandaning eshitish qobiliyati aniqlanadi, azaldan ozmi-ko'pmi qo'shiq aytib yurgan, lekin eshitish qobiliyati rivojlanmagan xonandaning ovoz va musiqa qobiliyatini aniqlashda ularga notanish bo'lgan musiqa asboblardan foydalanish mumkin. Musiqa eshitish qobiliyati rivojlanmagan xonandalar musiqa asbobida chalingan kuy bo'lagini darhol ilg'ab olmasliklari mumkin. Shu paytda ustoz notani yoki kuy bo'lakchasini o'z ovozi bilan kuylab eshittirsa, xonanda uni to'g'ri takrorlash mumkin. Ayrim xonandalarning eshitilgan tovushlardan bittasini to'g'ri takrorlab, ikkinchisiga tusha olmaslik hol-lari ham uchraydi. Chunki, ular birin ketin eshittirilayotgan tovush-larni eshitish a'zolari va ovoz pardalarini darhol boshqara olmaydilar. Shuningdek, xonandaning eshitish qobiliyati va xotirasining sustligi

yoki nafasni to'g'ri olish kabi sabablarga ko'ra xonanda eshittirgan tovush yoki kuy bo'lakchasini aniq takrorlay olmasligi mumkin. Bunga sabab, eshitish a'zolari bilan ovoz a'zolarining xonanda tomonidan mushtarak boshqara olmasligidandir. Ba'zi bir xonandalar fortapiano ovozigiga moslanmaganliklari tufayli eshittirilgan tovushga tusha olmaydilar. Bunday xonandalar sinovdan o'tkazilganda ularga tanish qo'shiqlarning kichik bo'laklarini aytirish yo'li bilan ovoz qobiliyatlarini aniqlash mumkin. Xonandaning eshitish qobiliyati aniqlangach, uning usul tuyg'usi aniqlanadi. Agar u berilgan usulni bir marta qaytarsa unga oldingidan murakkabroq ritmik shakllar bilan sinab ko'riladi.

Xonandaning ovozi, tembri va diapazoniga qarab aniqlanadi. Agar, ustoz shu ishda xatoga yo'l qo'ysa u o'z ovozida kuylamaydi, balki zo'riqib kuylaydi, bu esa uning ovozigiga salbiy ta'sir qiladi. Xonandani bir asar bilan har tomonlama tanishtirish muhim ahamiyatga ega.

Ustoz dastlab o'rganiladigan asarning yaratilishi va uning mualliflari hamda, asar mazmuni to'g'risida qichqacha ma'lumot beradi. Bunda musiqa asbobidan gramplastinka yoki magnet yozuvidan foydalanish mumkin. Asarni musiqa asbobida chalib eshittirishda, uning asosiy kuyini kuylash lozim. Asarni ta'sirchan ijro qilib, uning g'oyaviy mazmuni va badiiy obrazlari bilan xonanda tanishtiriladi. Bu hol, xonandada asarga nisbatan qiziqish uyg'otadi va unda asarni o'rganish ishtiyoqi tug'iladi. Aks holda g'oyaviy badiiy yuksak asar ham xonandada yaxshi taasurot qoldirmasligi mumkin. Agar, texnik jihatdan o'zlashtirish davrida uning adabiy matnini, ritmik tuzilishi o'rganiladi. Asarni ma'lum tartibda kichik-kichik bo'laklarga bo'lib o'rganiladi. Shuni unutmaslik kerakki tez sur'atda ijro qilish uchun, yozilgan asarni sekin sur'atda o'rganish, sekin asta asar sur'atini tezlashtirish kerak. Asar ijrosida badiiylikka erishish uchun uning jum-lalarini va dinamik tuslarini aniq bajarish lozim. Har qanday yaxshi o'zlashtirilgan asar o'z xarakteriga monand sur'atda ijro qilinmasa u eshittiruvchini qoniqtirmaydi. Kuylash uchun olingan qo'shiqlar. Oddiydan murakkabga o'tib borishi lozim.

O'zbek klassik vokal ijrochiligi haqida gap ketganda , Karim Zokirov, Sattor Yarashov, Xalima Nosirova, Murodjon Axmedov, Nasim

Xoshimov, Saodat Qobulova kabilarni tilga olishimiz mumkin. O‘zbek vokal san’atiga qamal toshini qo‘yib bergan ushbu san’atkorlarning ijodi, ular yaratib ketgan asarlar bugungi yosh xonandalar san’at qo‘shiqchilik sohasida endigina qadam qo‘yayotgan ijodkor, intiluvchan yoshlar uchun ibrat maktabidir. Bularning har biri bir dunyo.

Lekin bugungi kunda rivojlanib borayotgan estrada san’ati va uning soyasi ostida ommalashib borayotgan yengil-yelpi qo‘shiqlar ko‘payib, yoshlar ongini zaharlayotgani sir emas. Yevropaga taqlid qilib, iffatsizlarcha kiyinishi turli shahvoniy qiliqlari bilan o‘z muxlislarini sonini oshirish shou-biznesning qora yo‘llaridur. Eng achinarlisi bugungi “Yulduz”larda ovoz imkoniyati, iste’dodi, musiqa ilmidan xabardorligi judayam past darajada. Pul, tanish-bilishchilik va katta reklama ortidan shuhrat orttirib o‘zini haqiqiy san’atkor deb bilish o‘zini o‘zi aldashedur. Chunki haqiqiy yulduz hech qachon so‘nmaydi, haqiqiy qo‘shiqlar o‘lmaydi. Shu o‘rinda “Ustoz ko‘rmagan shogirt har maqomga yo‘lg‘alar”deb bejizga aytishmaydi. Ilm izlagan, mexnat qilgan albatda rohatini ko‘radi nafaqat san’at balki barcha sohada shunday.

Mashhur tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiy o‘zining “Zafarnoma” kitobida Amir Temur davrida o‘tkazilgan musiqiy anjumanlar haqida to‘xtalib, “Yaxshi ovozli xonandalar kuylashni boshlab, g‘azal-u naqsh aytur edilar va turkiy mo‘g‘ul, Xitoyu Arab va ajamdin har kim o‘z rasmi bilan nag‘ma aytur erdi”, – degan ma‘lumotlarni keltiradi (“Yuksak ma‘naviyat yengilmas kuch” 140-bet). Ulug‘ ajdodlarimizni ishini davom ettirib san’atimizni yuksalishiga, rivoj topishiga hissa qo‘shish, uning ertangi kuni haqida qayg‘urish, kelajagimiz bo‘lgan yosh avlodni shu yo‘sinda tarbiyalash barchamizni muqaddas burchimizdir.

Zero, birinchi Prezidentimiz Islom Abdug‘anievich Karimov ta’kidlaganidek “Milliy va jahon madaniyatini eng yaxshi na‘munalarini keng targ‘ib qilish va ommalastirish, yosh avlodni hozirgi yoshlarimizni ma‘naviy tarbiyalashning asosi bo‘lmog‘i lozim”.

Ushbu o‘quv qo‘llanma madaniyat va san’at oliy o‘quv yurtlarining bakalavr yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan.

Glossariy

ARIYA (ital. aria) — opera, oratoriya - yoki kantatada tugallangan lavha. Odatda orkestr joʻrligida xonanda tomonidan ijro etiladi. Opera dramaturgiyasida dramadagi monologga teng keladi. Qoʻshiq va romansga nisbatan birmuncha murakkab, koʻp qismdan tuzilgan.

ALLA — bolani uxlatish jarayonida yakkaxonlik uslubida aytiladigan qoʻshiq. Oʻzbek, uygʻur va tojik xalqlari orasida keng tarqalgan.

AKKORD (lot. *accordo* — uygʻunlashtiraman) — turli balandlikdagi uch va undan ortiq tovushlarning qoʻshilib sadolanishi, asarlarining aksariyati tertsiya intervali boʻylab joylashgan holda (oʻzgacha holatdagilari ham ana shu tartibda joylashtirilib) tahlil qiladi.

ANSAMBL (frans. *ensemble* — birlik, uyğunlik, ohangdoshlik) — musiqada — a) maʼlum musiqqa asarlarining bir necha ijrochilar tomonidan birgalikda ijro etilishi.

ARTIST (frans. *artiste* — bilimdon; lot. *ars, artis* — kasb, hunar, sanʼat) — dramatik spektakli, kinoda rollar, opera va balet partiyalari, estrada konserti va sirk nomerlari ijrochisi.

ARPEJIO (ital. *arpeggio* — arfada chalish) — koʻpincha past tovushdan boshlanadigan akkord tovushlarining ketma-ket ijro etilishi. Asar koʻproq arfada, shuningdek fortepiano kabi cholgʻularda keng qoʻllaniladi.

ARTIKULATSIYA (lot. *artikilo*) - musiqada: asarni sozda yoki ovoz bilan ijro etish usuli. A.-ning asosiy turlari: *legato* (tovushlarning oʻzaro bogʻlanishi) va *stakato* (tovushlarni uzib-uzib sadolash). Ulardan tashkari *portamento*, *glissando* kabi A. ifodalari ham bor. A. ijrochining harakatlari (cholgʻuni ushlashi, qoʻli, butun vujudi va yelkalarining harakati, barmoq boʻsishi va boʻshatishi)ga bogʻliq;

BARITON (ital. *baritono*, n.*barus* — vazmin, past; ton—tovush) — 1) yakka xonandalar ovozinin bir turi, balandligi jihatidan bas bilan tenor oraligʻida. Diapazoni katta oktavadagi “Iya” bilan birinchi oktavadagi “sol” oʻrtasida. Lirik va dramatik turlarga boʻlinadi.

BAS (ital. *basso* — past) — erkaklarning past, yoʻgʻon ovozi. Baland B. lirik (diapazoni taxm. katta oktavadagi «sol» dan birinchi oktavadagi «fa» gacha) va dramatik (katta oktavadagi «fa» dan birinchi

oktavadagi «mi»gacha) bo‘ladi. Past B.ning diapazoni katta oktavada-
gi «do,mi» dan — birinchi oktavadagi «re,mi» gacha bo‘ladi.

DIAPAZON [n. dia pason - barcha (to‘nlar) bo‘ylab] — musiqa-
da— soz, xonanda ovozi yoki har bir kuy, qo‘shiq, umuman barcha
musiqa asarlarining pastki va yuqori tovushlari oralig‘i.

DIATONIKA (dia. va ton) — 1) yetti tovushli musiqa tizimi;
tovushlari sof kvintalar bo‘ylab joylashtirilishi mumkin bo‘lgan.
D.ning pog‘onama - pog‘ona izchilligi odatda ton va ayrim tonlar-
dan tashkil topadi

DIAFRAGMA (n. diaphragma —to‘siq) (anatomiyada) —
ko‘krak qafasi bilan qorin bo‘shlig‘i o‘rtasidagi muskul-paydan ibo-
rat to‘siq;odam va hayvonlarning ko‘krak qafasini qorin bo‘shlig‘idan
ajratib turadi. D. qisqarib kengayadi. Qisqarganida ko‘krak qafasining
kengayishiga, nafas olishni yengillashtirishga imkon beradi.Ko‘krak
qafasi qisqarganda D. yuqoriga ko‘tarilib, ko‘krak qafasini torayti-
rishda qatnashib, nafas chiqarishga yordam beradi. Bulardan tashqari,
yakka faoliyati, qon aylanishida ham D.ning ahamiyatibor.

DOMINANTA (lot. dominantis —ustuvor) — (musiqada) major-
minor tizimidagi tovush qatorning 5-pog‘onasi va shu pog‘onada
tuzilgan akkord turi.Y raqami yoki lotincha D harfi b-n belgilanadi.
Yevropa ko‘povozlik tonal musiqasida muhim garmonik funksiyasi
bo‘lib, musiqa bayonining tonika (asosiy tayanch parda) ga intilishini
kuchaytiradi.

DISKANT (lot. cantus —kuylash) — 1) bolalar (odatda, o‘g‘il
bolalar)ning baland ingichka ovozi

DISGARMONIYA (dis... va garmoniya), musiqali — garmoniya
uyg‘unsizlik, hamohangsizlik.

DISSONANS (lot. dissono -uyg‘unlashmay, moslanmay ingray-
man) (musiqada) — tovushlarning bir-biriga nisbatan hamohangsiz
yangrashi.

GIMN (n. hymnos) — tantanavor qo‘shiq, she‘r. Yunonistonda
dastlab afsonaviy xalq qahramonlari, xudolar sha‘niga maqtovlar
(hamdlar tarzida vujudga kelgan. Keyinchalik shaxslar, davlatlar,
voqea va hodisalarga ham bag‘ishlangan G.lar paydo bo‘lgan. Davlat
Madhiyasi.

IMPROVIZATSIYA (lot. Improvisus) tayyorgarliksiz, ijro davomida ijod etish; Musiqada I.ning ikki asosiy turi mavjud. An'anaviy (og'zaki an'anadagi) musiqada, shu jumladan, o'zbek musiqasi merosida muayyan kuyni I. tarzida talqin etish — musiqasi ijrosining asosiy shakllaridan biri hisoblanadi.

INTERVAL (musiqada) — ikki tovushning past-balandlik (o'rni tebranishlarning miqdori) jihatidan o'zaro nisbati. Tovushqatorning qamragan pog'onalariga qarab, lotincha tartib sonlarining nomi b-n (prima, sekunda, tertsi, kvarta va h. k.) ataladi.

INTONATSIYA (lot. Intono — baland talaffuz qilaman) (tilshunoslikda) — nutqning ohangi, uning maromiy musiqiy tomoni; tovushning navbatma navbat ko'tarilishi va tushishi. I. nutqning sintaktik ma'nolari (darak, so'roq, buyruq)ni ham ifodalaydi.

INTONATSIYA (musiqada) — 1) o'zaro bog'langan bir necha ma'noni anglatuvchi nazariy-estetik tushuncha, ohang, kuy manbai. Keng ma'noda — badiiy obrazni musiqasi tovushlari yordamida ifodalash. Musiqadagi I. balandlik jihatdan (notalar vositasida) belgilanishi va ma'lum lad tizimiga asoslanishi b-n nutq I. sidan farq qiladi..

KALIT (musiqada) — besh qatorli nota yo'lining birortasiga qo'yiladigan maxsus belgi. K. aynan shu chiziqda joylashgan nota nomi va balandligini, ayni paytda barcha chiziqdagi notalarda ifodalangan tovushlar balandligini belgilaydi. Zamonaviy nota yozuvida, asosan, «sol » («skripka»), «fa» («bas»), ba'zida «do» («alt», «tenor» va b.) K. lari qo'llaniladi.

KANTILENA (lot. cantilena - kuylash) — 1) ravon va ohangdor rivojiga asoslangan vokal yoki cholg'u kuyi; 2) musiqasi asari ijrosida kuychanlikning yetakchi omil bo'lib chiqishi.

KANTATA (lot. cantare — kuylamoq) — yakkaxon xonandalar, xor va orkestrga mo'ljallangan musiqasi asari.

KONTRALTO (ital. contralto) — ayol xonandalarning past (nisbatan yo'g'on) ovozi. Diapazoni kichik aktava "fa" dan ikkinchi aktava "fa" gacha

KONSERT (lot. concerto — musobaqalashaman) — 1) oldindan e'lon qilingan dastur asosida san'atkorlarning maxsus joy (zal, sahna) da chiqishi; musiqasi, adabiy, estrada asarlarini ommaviy ijro etish.

KONSERTMEYSTER (nem. Kopsertmester — konsert ustasi) — 1) simfonik orkestrni yetakchi skripkachisi, sola musiqa parchalarini ijro etadi, ba'zan dirijor vazifasini ham o'taydi. Torli ansambl (kvar-tet, kvintet va b.)larda, odatda, badiiy va musiqiy rahbar hisoblanadi; 2) simfonik va opera orkestrlaridagi torli sozlar (alt, violonchel va bas.) guruhlarining yetakchi sozandasi; 3) ijrochi-san'atkor (xonanda, sozanda, balet artisti va b.) ga jo'rnavoz pianinochi.

LIGA — nota yozuvida yoysimon belgi. Turli balandlikdagi bir necha tovushni bir-biriga bog'lab, yondosh musiqa tuzilmalaridan ajratib, uzluksiz ijro etishni, shuningdek, bir balandlikdagi qo'shni notalar davomiyligini birlashtirib oshirishni, vokal musiqada bir bo'g'in bilan ijro etiladigan tovushlarni ko'rsatadi.

METR (musiqada) — ritmik tuzilmalarning hajmi va sifatini belgilovchi, kuchli va kuchsiz (yoki uzun va qisqa) hissalarining muayyan tartib va o'lchamlarda izchil almashinuviga asoslangan badiiy vaqt o'lchovi.

MELODIYA (n. melos — ohang, qo'shiq va ohang — kuylash) — aynan kuy.

MELIZMLAR (n. melisma — qo'shiq, kuy), ornamentika, musiqa bezaklari — vokal va cholg'u musiqada muayyan shaklga (mas, trel, forshlag, va b.) yoki erkin tarzda qochirim, nola, qilish) barcha ohang bezaklari, kuyning asosiy pog'onalarini o'zgartiradigan qo'shimcha tovushlar.

PASSAJ (frans. passage — o'tish, yo'l) musiqada — tez o'tib ijro etiladigan, odatda, gamma yoki arpejioga asoslangan tovushlar izchilligi. Ko'pincha virtuoz asarlarda uchraydi.

PAUZA (n. pausis — to'xtash, tugash) — musiqa asari ijrosida bir, bir necha, ba'zan barcha ovozlarning muayyan vaqt to'xtatilishiga sabab bo'ladi.

REGISTR (lot. registrum — ro'yxat) musiqada — Xonanda ovozining muayyan registr tovushlari bir usulda (Mas, ko'krak. bosh yoki aralash rezonator yordamida) chiqariladi.

REPRIZA (frans. repris — takrorlash, qayta ijro etish) musiqada — mavzuning (uning rivoj bosqichidan keyin) yoki musiqa asari bi-ron bo'limining (boshqa bo'limlaridan so'ng) takrorlanishi.

RECHITATIV (ital. recitare — ovoz chiqarib o‘qimoq) — oddiy yoki badiiy nutq, intonatsiya va ritmikasini ifodalashga asoslangan vokal musiqa turi

ROMANS (ispancha romanice — romancha, roman tiliga oid) — kamer musiqa janri, cholg‘u ijrochiligida yakkaxon xonanda ijrosiga mo‘ljallangan musiqiy she‘riy asar.

SOLO (lot. solus — bir, yakka) — yakka xonanda yoki yakka navoz sozandaga mo‘ljallangan musiqa asari yoki yaxlit asar parchasi.

SOPRANO (ital. sopra — yuqorida so‘zidan) — xonandaning yuqori ovozi. Diapazoni birinchi oktava <<do>> dan uchinchi oktava <<do>> — <<mi>> gacha (ayollarda), ikkinchi oktava <<lya>> gacha (bolalarda). S. boshqa ovozlardan <<bosh>> registr ustunligi b-n farqlanadi

TAKT (lot. tactus — tegish so‘zidan) — metr birligi; kuchli va kuchsiz hissalarining almashinuviga asoslanib, kuchli hissadan boshlanadi.

TENOR (lot. tenor — ovozning tekis harakati) — erkak xonandaning baland (ingichka) ovozi. Birinchi aktava “do” dan ikkinchi aktava “sol, ly” gacha.

VOKAL MUSIQA - kuylash uchun mo‘ljallangan musiqa. Vokal musiqa yakka, ansambli hamda xor tarzida, shuningdek musiqa cholg‘ulari jo‘rligida yoki umuman jo‘rsiz (masalan: katta ashula, va kapella xorlari kabi) ijro etiladigan asarlar kiradi.

VOKALIZ (lot. vokalis — unli tovush; sadolanuvchi, kuylovchi) — so‘zsiz, unli tovushlarda kuylash uchun yaratilgan tovush yoki ovoz mashqi.

VIRTUOZ (lot. virtus — jasorat, iste‘dod) — o‘z san‘atining ijro texnikasini mukammal egallagan (tub ma‘noda — ijroviy qiyinchiliklarni mohirona yenga oladigan) san‘atkor (sozanda, xonanda va b.).

FALCET (lot. falso — soxta so‘zidan) — erkak ovozining yuqori registri. Tovushlar bosh chanog‘i rezonatori yordamida chiqariladi. Tembrida qo‘shimcha tovush (oberton)lar kamligi bilan asosiy registrlardan farq qiladi (nomi shundan).

Foydalangan adabiyotlar

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. K.P.Vinogradov Rabota nad diktsiey v xore. M.: 1967
2. L.B.Dimitriev Osnovi vokalnoy metodiki. M.:Muzika,1968
3. A.S.Gusev, Yu. P .Sergeev Anatomiya. Tashkent: Meditsina, 1969
4. I.O.Brizgalov. Shkola peniya dlya baritona i basa. Tashkent: G'ofur G'ulom, 1987
5. Sh.Ro'ziev. Xorshunoslik. Tashkent: G'ofur G'ulom, 1987
6. N.Sharafieva. Xor sinfi. Tashkent: Musiqa, 2005
7. V.Axunov. Estradnoe penie. 2008
8. Q.Mirzaev. Bolalar xor jamoasi bilan ishlash uslubiyoti. Tashkent,2009
9. Q.Mirzaev. Aralash xor jamoasi bilan ishlash uslubiyoti. Tashkent,2009
10. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. Tashkent, 2004

Qo'shimhca adabiyotlar ro'yhati

1. Агин М.С. Пути исправления недостатков певческого вибрато В сб.: Профессиональная подготовка студента-вокалиста. Выпуск № 115. Москва: 1990, с.156-173.
2. Агин М.С. Природа певческого голоса и его особенности. В сб.: Вокальное образование XXI века. Москва: 2004
3. Аспелунд Д.Л. Развитие певца и его голоса. Москва: Музыкальное Государственное издательство, 1952,с. 190.
4. Бас. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 томах. Санкт - Петербург, 1890—1907, том 82
5. Баритон // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 томах. Санкт - Петербург, 1890—1907, том 82.
6. Блюменау Е.Б. Что важно знать певцу, чтобы сохранить здоровье голоса. Санкт - Петербург: 1914, с.215
7. Бризгалов И.О. Школа пения для баритона и баса. Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма.

8. Витт Ф. Практические советы обучающемуся пению. Ленинград: Музыка, 1963.
9. Гарсия М. Школа пения. Москва: 1957
10. Голоденко Н.И. Значение резонаторов в пении. В сб.: Вокальное образование в XXI веке. Выпуск 5. Москва: МГУКИ, 2008, с. 63.
11. Гусев А.С., Сергеев Ю.П. Анатомия. Ташкент: Медицина, 1969.
12. Демченко М.И. Дыхание как необходимый навык профессиональной подготовки студентов-вокалистов: теория и методика. В сб.: Вокальное образование начала XXI века. Москва: МГУКИ, 2004. с. 63-68.
13. Додонов А.М. Руководство к правильной постановке голоса, развитию и укреплению голосовых органов и изучению искусства пения. ч.2. Москва: Издательство Юргенсона, 1908, с.85
14. Дмитриев Л. Голосовой аппарат певца. Наглядное пособие. Москва: Музыка, 1964.
15. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики. Москва: Музыка, 1968.
16. Донец-Тессейр М.Э. Опыт воспитания сопрано В сб.: Вопросы вокальной педагогики. Выпуск 3. Москва: Музыка, 1967, с. 120-133.
17. Дюпре Ж. Искусство пения. Москва: Музыкальное Государственное издательство, 1955, с.287
18. Егоров А.М. Гигиена голоса и его физиологические основы. Под общей ред. Жинкина Н.И. Москва: Государственное музыкальное издательство, 1962, с.171
19. Заседателев Ф.Ф. Научные основы постановки голоса. Москва: ОГИЗ-Музгиз, 1935, с.114 .
20. Карелин В.Л. Новая теория постановки голоса. Санкт-Петербург: Издательство Юргенсона, 1912, с.160.
21. Ламперти Ф. Искусство пения ((L'arte del canto) по классическим преданиям. Издание 5. Москва: 1923.
22. Луканин В.А. Обучение и воспитание молодого певца.

- Составитель и общая редакция Е.Е. Нестеренко.
Ленинград: Музыка, 1977, с.86.
23. Менабени А.Г. Вокально-педагогические знания и умения. Москва: Прометей, 1995, с. 30.
  24. Мальцева Е.А. Основные элементы слуховых ощущений. В сб.: Музыкальная психология. Москва: МГК, 1992, с. 18-24.
  25. Менабени А.Г. Вокальные упражнения в работе с детьми. В сб.: «Музыкальное воспитание в школе». Выпуск 13. Москва: Просвещение, 1978, с. 28-37.
  26. Митринович - Моджеевская J. Патофизиология речи, голоса и слуха: Пер. с польского. Варшава: Польское государственное медицинское издательство, 1965. С.353.
  27. Морозов В.П. Вокальный слух и голос. Москва: Музыка, 1965
  28. Нестеренко Е.Е. Некоторые вопросы произношения в пении. В сб.: Вопросы вокальной педагогики. Выпуск 7. Москва: Музыка, 1984, с.87-99.
  29. Погосова В.А. Методические рекомендации по постановке голоса начинающим вокалистам. В сб.: «Музыкальная педагогика. Исполнительство. Выпуск 7». Москва: 2002, с. 133-141
  30. Овчинникова Л.К. Некоторые вопросы профессиональной культуры вокалиста. В сб.: Вокальное образование начала XXI века. Выпуск 2. Москва: 2005, с. 58-70
  31. Панофка Г. Искусство пения. Теория и практика для всех голосов. Сочинение 81. Москва: Музыка, 1968, с. 214
  32. Пряншиников И. Советы обучающимся пению. Москва: Музыкальное Государственное издательство, 1958
  33. Плужников К. Механика пения. Москва: 1978
  34. Работнов Л.Д. Основы физиологии и патологии голоса певцов. Москва: Музыкальное Государственное издательство, 1935, с.660
  35. Сонки С.М. Теория постановки голоса в связи с физиологией органов, воспроизводящих звук. Ленинград:

Тритон, 1925, с. 152

36. Сопрано//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург: 1890—1907
37. Тенор//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург: 1890—1907
38. Тронина П.Л. Из опыта педагога-вокалиста: Практические советы начинающим педагогам. Москва: Музыка, 1976, с. 112
39. Щетинин М.Н. Дыхательная гимнастика Стрельниковой. Москва: Просвещение, 1998, с.102
40. Юссон Р. Певческий голос. Москва: Музыка, 1974, с. 262
41. Юдин С. “Формирование голоса певца”. Москва:Музыкальное Государственное издательство, 1962
42. Yampolsky D. Vokal Science Flight to the Universe. Toronto: The Royans School for the Musical Performing Arts, 2000, p113

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. Ovoz apparatining asosi	
1.1. Ovoz apparatining a'zolari (organi).....	6
1.2. Ovoz apparati haqida qisqacha ma'lumot.....	6
1.3. Tovush chiqaruvchi apparat	8
1.4. Ovoz (tovush)tashkil etilish jarayoni	9
1.5 Hiqildoq	10
1.6 Diafragma.....	14
1.7 Rezonator	23
II BOB. Tovush hosil qilish	
2.1 Uch xil nafas olish	30
2.2 Diksiya	36
2.3 Artikulyatsion apparat.....	37
2.4 Niqobdagi tushunchasi.....	43
2.5 Vokalda esnash	47
III BOB. Qo'shiqchilik ovozlari turlari	
3.1. Ovoz registrlari haqida.....	49
3.2 Vokal mashqlari.....	50
3.3 Ovozlarning klassifikatsiyasi	54
3.4. Ovoz bilan ishlashning keyingi bosqichlari.....	55
IV BOB. Metodik tavsiya	
4.1. Bo'g'imlarda undosh tovushlarning aniq talaffuz qilishga doir mashqlar	57
4.2 Diksiyani rivojlantiruvchi mashqlar.....	60
4.3. Qo'shiqlardagi bo'g'inlar.....	60
4.4 Ovozni qizdiruvchi mashqlar	60
4.5. Test savollari	61
4.6 Savollar	69
4.7. Mustaqil ish.....	70

V BOB. Kuylash uchun qo‘shiq	
5.1 Vokal mashqlar	71
5.2 Qo‘shiqlar repertuari	78
1. TURKISTON-ELSAN. B.Bozorov musiqasi, G. Komilova qay- ta ishlagan	78
2. SARVI ARIOZOSI. “Oltin ko‘l” musiqali komediyasidan. M. Leviev musiqasi, Uyg‘un sheri	85
3. SARVI QOMAT. “Sovg‘a” musiqali drama spektaklidan Bah- rom ariyasi. T. Sodiqov musiqasi, R. Bobojon sheri.....	90
4.MULLA DO‘ST ARIYASI “Maysaraning ishi” operasidan. S. Yudakov musiqasi, Hamza H.Z.asari	95
5. KUYLAMA SOHIB JAMOL. S. Yudakov musiqasi, A. S. Push- kin she’ri	100
6. BAHOR (Romans) T. Sadikov musiqasi, Mirtemir she’ri...	108
7. MEN NECHUN SEVAMAN O‘ZBEKISTONNI? A. Nazarov musiqasi, A.Oripov she’ri	112
8. EY QUYOSH “Tohir va Zuhra” musiqali dramasidan tohir ari- yasi. T. Jalilov va B. Brovkin musiqasi, S.Abdulla sheri.....	120
9. AXTARAR KO‘ZIM “Zaynab va Omon” operasidan Omon ariyasi.D. Zokirov, B. Zeydman musiqasi, Zulfiya sheri.....	125
10. TO‘RT DEVOR “Nurxon” musiqali dramasidan. T. Jalilov musiqasi K.YASHIN she’ri.....	131
11. YOQUB VA KAROMAT DUETI “Dalada bayram” mu- siqali dramadan. S. Boboev va D. Zokirov musiqasi, Sh. Sa’dulla she’ri.....	136

12. ISHQNI KUYLAB. Q. Komilov musiqasi, M. Oydin she'ri.....	141
13. QOLMADI. Farhod ariyasi. Yu. Rajabiy musiqasi, K. Yashin she'ri	146
14. OYXON ARIYASI "Maysaraning ishi" operasidan.S.Yudakov musiqasi, Hamza H.Z.asari	152
15. SOG'INIB KELDIM "Vatan ishq" musiqali drama spektaklidan Subhonqul ariyasi. S. Boboev musiqasi, Sh. Sadulla she'ri.....	156
16. GIAMAICA.....	162
XULOSA.....	166
GLOSSARIY	169
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	
Asosiy adabiyotlar ro'yxati.....	174
Qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati	174

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ..... 3

ГЛАВА I. Основы голосового аппарата.

1.1 Составляющие голосового аппарата (Органы)	6
1.2 Краткие сведения о голосовом аппарате	6
1.3 Звукопроизводящий аппарат I	8
1.4 Процесс образования звука	9
1.5 Гортань	10
1.6 Диафрагма.....	14
1.7 Резонатор.....	23

ГЛАВА II. Звукообразование

2.1 Дыхание.....	30
2.2 Дикция.....	36
2.3 Артикуляционный аппарат.....	37
2.4 Понятие маски в вокале.....	43
2.5 Вокальный зевок	47

ГЛАВА III. Голос

7.1 О голосовых регистрах	49
7.2 Вокальные упражнения	50
7.3 Классификация певческих голосов.....	54
7.4 Следующие этапы в работе с голосом.....	55

ГЛАВА IV. Методические материалы

4.1 Упражнения на произношение согласных	57
4.2 Упражнения на развитие дикции	60
4.3 Подготовительные упражнения	60
4.4 Распевки	60
4.5 Тестовые вопросы	61
4.6 Вопросы	69
4.7 Самостоятельная работа	70

ГЛАВА V. Нотный материал	
5.1 Вокальные упражнения	71
5.2 Песенный репертуар	78
1. TURKISTAN-ELSAN. Музыка Б. Бозорова, слова Г. Комолова	78
2. SARVI ARIOSI. Из музыкальной комедии «Oltin ko'1» . Музыка М. Левиева, слова Уйгуна	85
3. SARVI QOMAT. Ария Бахрама из музыкальной драмы «Sovg'a» Музыка Т. Садыкова, слова Р. Бобожона	90
4. АРИЯ МУЛЛА ДУСТА из оперы «Проделки Майсары». Музыка С. Юдакова, слова Хамза Х.	95
5. KUYLAMA SONIB JAMOL. Музыка С. Юдакова, слова А. С. Пушкина	100
6. ВАНОР (Романс) Музыка Т. Садыкова, слова Миртемира	108
7. MEN NECHUN SEVAMAN O'ZBEKISTONNI? Музыка А. Назарова, слова А. Орипова	112
8. Ария « EY QUYOSH» Муз драмы «Tohir va Zuhra». Музыка Т. Жалилова, Б. Бровцина, слова С. Абдуллы	120
9. Ария Омона «АНТАРАР КО'ZIM» из оперы «Zaynab va Omon» Музыка Д. Зокирова в соавторстве с Б. Зейдманом, слова Зульфийи	125

10. Ария Нурхон «TO‘RT DEVOR» из музыкальной драмы «Nurxon». Музыка Т. Жалилова, слова К. Яшина.....	131
11. Дуэт Якуба и Каромата «Dalada bayram». Музыка С. Бабаева, Д. Закировым, слова Ш. Садуллы	136
12. ISHQNI KUYLAB. Музыка К. Комилова, слова М. Ойдын	141
13. Ария Фархада «QOLMADI». Музыка Ю. Раждаби, слова К. Яшина	146
14. Ария Ойхон из оперы «Проделки Майсары». Музыка С. Юдакова, слова Хамза Х.З.	152
15. Ария Субхонкула «SOG‘INIB KELDIM» из музыкальной драмы «Vatan ishqi». Музыка С. Бабаева, слова Ш. Садуллы	156
16. Жамайка.....	162
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	166
ГЛОССАРИЙ	169
ЛИТЕРАТУРА.	
Список основной литературы	174
Список дополнительной литературы	174

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION.....	3
CHAPTER I. Bases voice device.	
1.1. Components of the voice device (Bodies)	6
1.2. Short data on the voice device	6
1.3. The sound making device.....	8
1.4. Process of formation of a sound.....	9
1.5 A throat in singing	10
1.6 Diaphragm.....	14
1.7 Rezonator	23
CHAPTER II. The sound formation	
2.1 Statement of breath	30
2.2 Diction.....	36
2.3 Articulation device	37
2.4 Concept of the mask.....	43
2.5 Vokal yawn.....	47
CHAPTER III. About singing voice	
3.1 About voice registers.....	49
3.2 Vokal exercises.....	50
3.3 Classification of singing voices.....	54
3.4 The following stages in work with voice	55
CHAPTER IV. Methodical materials	
4.1 Exercises on a pronunciation of concordants.....	57
4.2 Diction development exercises	60
4.3 Preparatory exercises	60
4.4 Descants	60
4.5 Test questions	61
4.6 Questions.....	69
4.7 Independent work.....	70

CHAPTER V. Musical material

5.1 Vokal exercises	71
5.2 Arias and romances	78
1. TURKISTAN-ELSAN. B. Bozorov's music, G. Komolov's words.....	78
2. SARVI ARIOSOSI. Is of the musical comedy «Oltin ko'lb». Music of M. Leviyev, words Uygun	85
3. SARVI QOMAT. The aria the Fringe from the musical drama of «Sovg'a» T. Sodykov's Music, R. Bobozhon's words	90
4. The ARIA MULLA DOST from the opera «Maysara's Tricks». S. Yudakov's music, Hamza H.Z words.....	95
5.KUYLAMA SOHIB JAMOL. S. Yudakov's music, words A. S. Pushkin.....	100
6. BAHOR (Romance) T. Sadykov's Music, Mirtemir's words 123	
7.MEN NECHUN SEVAMAN O'ZBEKISTONNI? A. Nazarov's music, words A. Aripov	112
8. The aria «EY QUYOSH» from the opera «Tohir va Zuhra». Music of T. Jalilov, B. Brovtsin's, Abdullah's words	120
9. The aria of OMON of «AHTARAR KO'ZIM» from the opera «Zaynab va Omon» Music of D. Zokirov, B. Zeydman, Zulfia's words.....	125

10. The aria Nurkhon «TO‘RT DEVOR» from the musical drama «Nurxon». T. Zhalilov’s music, words K. Yashin.....	131
11. Yaqub and Karomat’s duet of «Dalada bayram». S. Babayev’s music D. Zakirov’s, Sadulla’s words	136
12. ISHQNI KUYLAB. Kh. Komilova’s music, words M. Oydin.....	141
13. Farkhad’s aria of «QOLMADI». Yu. Razhdabi’s music, words K. Yashin	146
14. The aria Oykhon from the opera «Maysara’s Tricks». S. Yudakov’s music, H.Z.Hamza’s words.....	152
15. Subkhonkul’s aria of «SOG‘INIB KILDIM» from the musical drama «Vatan ishq». S. Babayev’s music, Sh. Sahidulla’s words.....	156
16. GIAMAICA.....	162
CONCLUSION	166
GLOSSARY	169
List of the main literature	174
Additional reading.....	174

ERKIN RAHIMOV

VOKAL

(O‘quv qo‘llanma)

Toshkent – «Barkamol fayz media» – 2017

Muharrir:	A. Abdujalilov
Tex.muharrir:	A. Kuchkarov
Musahhih:	O. Doniyorov
Kompyuterda sahifalovchi:	I.Mamarasulov

Barkamolfayz@mail.ru Nashr.lits. AIN№284, 12.02.2016. Bosishga ruxsat etildi: 20.12.2017. Bichimi 60x84 1/16. «Times New Roman» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi. Sharti bosma tabog‘i 11,5. Nashriyot bosma tabog‘i 11,75. Tiraji 200. Buyurtma №27.

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh, Olmazor ko‘chasi, 171-uy.**

ISBN 978-9943-5010-3-4

9 789943 501034